

GEBIEDSCOMMISSIE

Preventie
Wolvenschade
Gelderland

Gebiedsgericht preventieplan wolvenschade Veluwe

Mei 2020

Samen naar effectieve preventieve maatregelen

Inhoud

Woord vooraf	3
1 Aanleiding en opdracht van de commissie	4
2 Het gebied	7
2.1 Leefgebied van de wolf op de Veluwe	7
2.2 Risico van schade vanwege de wolf in het gebied	8
2.3 Voorkomen van faunaschade in het aangewezen gebied	12
3 Preventieve maatregelen	13
3.1 Soorten preventieve maatregelen	14
3.2 Visuele middelen	14
3.3 Afschermingsmaatregelen	15
3.4 Kuddebewaking	18
3.5 's Nachts ophokken	19
3.6 Afschot	20
4 Toepassing van afrasteringsmaatregelen	21
4.1 Effectieve afrasteringsmaatregelen	21
4.2 Kosten van afrasteringsmaatregelen	21
4.3 Vergoedingen	22
4.4 Ruimtelijke inpassing van preventieve maatregelen	25
5 Preventieve maatregelen in de praktijk	29
5.1 Pilots	29
5.2 Eerste ervaringen met het aanbrengen van afrastering	30
5.3 Effecten	31
5.4 Monitoring en evaluatie	31
6 Maatschappelijke acceptatie	32
6.1 Draagvlak	32
6.2 Factoren van invloed op draagvlak en acceptatie	33
6.3 Communicatie rond het preventieplan	34
7 Een toekomst met de wolf	37
7.1 Ontwikkeling van de populatie	38
7.2 Internationaal vraagstuk	40
7.3 Beheer: escalatieladder	41
8 Adviezen	44
 Bijlage 1 Specifieke eisen aan afrastering	 48
Bijlage 2 Rekenvoorbeelden vergoedingen	51
Bijlage 3 Aantallen schapen in Nederland en Gelderland	53
Bijlage 4 Bronnen	54
Bijlage 5 Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland	56

Woord vooraf

Nieuws over wolven in Nederland maakt bij velen emoties los. Er zijn positieve emoties bij mensen die verheugd zijn over het feit dat na meer dan een eeuw de wolf terug is in ons land. Maar ook zijn er veel burgers met negatieve emoties. Dat geldt zeker voor schapen- en geitenhouders. En dat is heel begrijpelijk: hun schapen en geiten lopen gevaar en de gevolgen van een aanval van wolven op hun dieren laten niemand onberoerd.

Alleen al om die reden is het een hele grote stap van “weg met de wolf” naar “oké, hij is er, maar nu kijken hoe we zijn komst beheersbaar kunnen maken”. Toch hebben vertegenwoordigers van de schapenhouders en natuurorganisaties die stap gezet. Ze vroegen aan het provinciaal bestuur van Gelderland een commissie in te stellen met als opdracht een plan te maken voor preventieve maatregelen gericht op de bescherming van schapen en geiten.

Gedurende een jaar heeft deze commissie hard gewerkt en onbekend terrein verkend op het gebied van preventieve maatregelen. Er vond veel overleg plaats. Als voorzitter heb ik kunnen zien hoe constructief de commissie heeft gewerkt. Daarvoor wil ik alle leden van de commissie hartelijk danken, evenals al degenen die input geleverd hebben aan het voorliggende resultaat.

Pieter van Geel

Voorzitter van de

Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland

1 Aanleiding en opdracht van de commissie

Gedeputeerde Staten van Gelderland hebben op 21 mei 2019 de Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland (hierna: de commissie) ingesteld. Aanleiding voor de instelling van de commissie was de constatering op basis van diverse waarnemingen in het voorjaar van 2019 dat een tweetal wolven zich definitief op de Veluwe had gevestigd. Op grond daarvan hebben Gedeputeerde Staten (GS) op 26 maart 2019 het gebied op de Veluwe aangewezen waar redelijkerwijs een verhoogd risico geldt dat wolven gehouden hoefdieren, zoals schapen en geiten, kunnen aanvallen. Verschillende partijen, waaronder vertegenwoordigers uit de schapenhouderij en geitenhouderij, hebben vervolgens het initiatief genomen om gezamenlijk een gebiedsgericht schadepreventieplan te maken. LTO Vakgroep Schapenhouderij heeft GS verzocht om hiertoe een commissie in te stellen. Gedeputeerde Staten hebben dat verzoek gehonoreerd en een commissie ingesteld waarin vertegenwoordigers van de professionele en kleinschalige schapen- en geitenhouderij, begrazingsbedrijven, terreineigenaren en Veluwe gemeenten zijn opgenomen, onder een onafhankelijke voorzitter. De samenstelling van de commissie is opgenomen in Bijlage 5 van dit plan.

Taken van de commissie

De commissie heeft de volgende taken meegekregen:

1. het opstellen van één of meerdere gebiedsgerichte schadepreventieplannen gericht op de bescherming van schapen en geiten met betrekking tot het aangewezen leefgebied voor wolven in Gelderland;
2. het verzorgen van procesbegeleiding om de betreffende dierhouders te informeren en te betrekken bij een gebiedsgericht schadepreventieplan;
3. het adviseren van Gedeputeerde Staten over bijzondere gevallen met betrekking tot schade door wolven;
4. het evalueren van de *pilot* 'gebiedsgericht schadepreventieplan' en het uitbrengen van advies voor een vervolg op de *pilot*.¹

Context

Sinds de jaren negentig komt de wolf weer in ons buurland Duitsland voor. In 2000 werd daar de eerste voortplanting geconstateerd en sindsdien is het leefgebied van de wolf in Duitsland uitgebreid. Vanaf 2015 zijn – in eerste instantie incidenteel en in latere jaren meer frequent – sporen van zwervende wolven gesignaleerd in de verschillende delen van ons land. De verwachting dat de wolf zich weer definitief in ons land zou kunnen vestigen was voor het Interprovinciaal Overleg (IPO) aanleiding om een Interprovinciaal wolvenplan op te stellen. Dat plan is begin 2019 door het IPO-bestuur vastgesteld. Het plan is geschreven voor de provincies. Het geeft richting aan een gezamenlijke beleidsuitvoering van provinciale taken rondom de wolf.

¹ Besluit van de gedeputeerde staten van de provincie Gelderland houdende regels omtrent preventie wolvenschade Instellingsbesluit Gebiedscommissiepreventie wolvenschade Gelderland, 21 mei 2019 - zaaknummer 2019-006450.

Juridisch kader

De wolf is aangewezen als beschermde diersoort in het Verdrag van Bern en in Bijlage II en IV van de Europese Habitatrichtlijn. De wolf wordt voorts internationaal beschermd door het Verdrag van Washington (CITES)² waarin bepalingen staan voor het vervoeren van dode of levende wolven of delen daarvan. In Nederland is de wolf in 2014 aangewezen als beschermde inheemse diersoort.³ Het opzettelijk doden, vangen of verstoren van wolven is verboden op grond van artikelen 3.5 en 3.6 van de Wet natuurbescherming. Op grond van artikel 7.8 van de Wet natuurbescherming is de Nederlandse strafwet van toepassing op eenieder die zich in de exclusieve economische zone schuldig maakt aan overtreding van regels gesteld bij of krachtens de artikelen 3.5 en 3.6 van die wet.

Provinciale verantwoordelijkheid

De provincies zijn verantwoordelijk voor het beleid voor wolven op het Nederlandse grondgebied. De provincies zijn ook verantwoordelijk voor het beleid voor tegemoetkoming in de landbouwschade die door de wolf wordt veroorzaakt. Het Interprovinciaal wolvenplan is in het kader van deze verantwoordelijkheid opgesteld.

Voor de uitvoering van de werkzaamheden die voortvloeien uit het wolvenplan wordt de uitvoeringsorganisatie BLJ12 ingezet voor de twaalf provincies. Zij ondersteunt provincies bij de uitvoering van diverse gemeenschappelijke taken, met name op het gebied van vitaal platteland. BLJ12 voert in het kader van het wolvenplan in mandaat van de provincies taken uit op het vlak van faunaschade door wolven: inname van meldingen, onderzoek naar schade, bepaling van de omvang van de schade en de financiële tegemoetkoming in de schade. Ook monitort BLJ12 de ontwikkeling van de wolf in Nederland en de schade voor dierhouders als gevolg daarvan.

Schadepreventieplan

In het kader van financiële tegemoetkoming in schade van dierhouders, stelt het Interprovinciaal wolvenplan voor om de komende jaren, tot 1 januari 2022, te gebruiken om dierhouders voor te bereiden op de komst van de wolf en om ervaring op te doen met gebiedsgerichte schadepreventieplannen. Dit vormt voor de commissie het kader om een preventieplan op te stellen. Dit plan is een gebiedsgericht schadepreventieplan: het richt zich specifiek op preventie van schade aan landbouwhuisdieren in het gebied dat GS voor de Veluwe hebben aangewezen als gebied met een verhoogd risico op schade. Indien in de toekomst de grenzen van het Veluwe gebied eventueel wijzigen op grond van waarnemingen, dan zal het plan ook werking hebben op het aangepaste gebied.

Doel van het gebiedsgericht schadepreventieplan

De commissie heeft het voorliggende gebiedsgerichte schadepreventieplan voor de Veluwe opgesteld. Doel van het plan is het helpen voorkomen van schade door wolven bij landbouwhuisdieren doordat dierenhouders effectieve preventieve maatregelen nemen. De focus van het plan ligt in eerste instantie op schapen en geiten. Het preventieplan vormt het kader voor de subsidieregeling die GS vervolgens kunnen vaststellen. Daarin staan dan concrete regels voor financiële bijdragen aan dierhouders voor het treffen van preventieve maatregelen.

---

² CITES-verdrag: op 3 maart 1973 te Washington gesloten Overeenkomst inzake de internationale handel in bedreigde in het wild levende dier- en plantsoorten.

³ Staatscourant 18306.

De commissie doet geen uitspraak over de wenselijkheid of onwenselijkheid van de komst van de wolf in Nederland en specifiek in Gelderland. De commissie richt zich in dit plan op maatregelen die eraan moeten bijdragen dat in het aangewezen leefgebied op en rond de Veluwe schade van dierhouders in het gebied wordt voorkomen. Voorkomen is beter dan genezen. Preventieve maatregelen die met steun van de provincie worden genomen, kunnen de schade aan landbouwhuisdieren verkleinen en verdienen de voorkeur boven vergoeding van schade achteraf.

Werkwijze van de commissie

Om tot een preventieplan te komen, heeft de commissie sinds haar instelling in mei 2019 de volgende werkwijze gevolgd:

- De commissie heeft gesprekken gevoerd met vertegenwoordigers van de verschillende partijen (stakeholders) die op een of andere wijze te maken hebben met de consequenties van de komst van de wolf in Nederland: landbouworganisaties, organisaties van schapen- en geitenhouderijen, terreinbeherende organisaties, overige grondeigenaren in het gebied en gemeenten.
- De commissie heeft deskundigen op het vlak van schapenhouderij, natuurbeschermingsrecht en ecologie gehoord. De commissie heeft ook van verschillende partijen gevraagd en ongevraagd adviezen ontvangen over hoe moet worden omgegaan met de komst van de wolf in Nederland.
- Op 25 juni 2019 heeft de commissie een informatiebijeenkomst gehouden voor dierhouders en andere belanghebbenden op de Veluwe.
- De commissie heeft in oktober 2019 een nieuwsbrief preventie wolvenschade uitgebracht.
- De commissie heeft pilots voor preventieve maatregelen geïnitieerd. De pilots zijn bedoeld om ervaringen op te doen met het nemen van preventieve maatregelen en met financiële bijdragen voor die preventieve maatregelen. Deze pilots zullen de komende twee jaar op hun werking ter preventie van wolvenschade gevolgd worden.
- Mede naar aanleiding van de gesprekken en beraadslagingen in de commissie wordt in dit plan ook een beknopte schets gegeven van de mogelijke toekomstige ontwikkeling rond de wolf in Nederland.

Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk wordt het gebied aangeduid waarop dit preventieplan betrekking heeft en wordt ingegaan op de mogelijke schade aan landbouwhuisdieren door de komst van de wolf. Hoofdstuk 3 beschrijft de mogelijke preventieve maatregelen en hoofdstuk 4 de voorkeur van de commissie voor afrastering als effectieve preventieve maatregel, met daarbij de kosten van die maatregelen en een voorstel voor vergoeding van die kosten. Hoofdstuk 5 gaat dieper in op ervaringen met het aanbrengen van preventieve maatregelen, die enkele dierhouderijen hebben opgedaan in de pilots die de commissie heeft geïnitieerd. Hoofdstuk 6 gaat over het draagvlak onder dierhouderijen voor de preventieve maatregelen als een noodzakelijke voorwaarde voor de effectiviteit van die maatregelen. Het hoofdstuk bespreekt de factoren die van invloed zijn op dat draagvlak en de rol van communicatie bij de bevordering van draagvlak en de maatschappelijke acceptatie van de komst van de wolf. Hoofdstuk 7 gaat in op de toekomst waarin de vestiging van de wolf in Nederland een feit is en de gevolgen daarvan hanteerbaar moeten worden gemaakt. Het slothoofdstuk zet de adviezen van de commissie uit dit preventieplan op een rij.

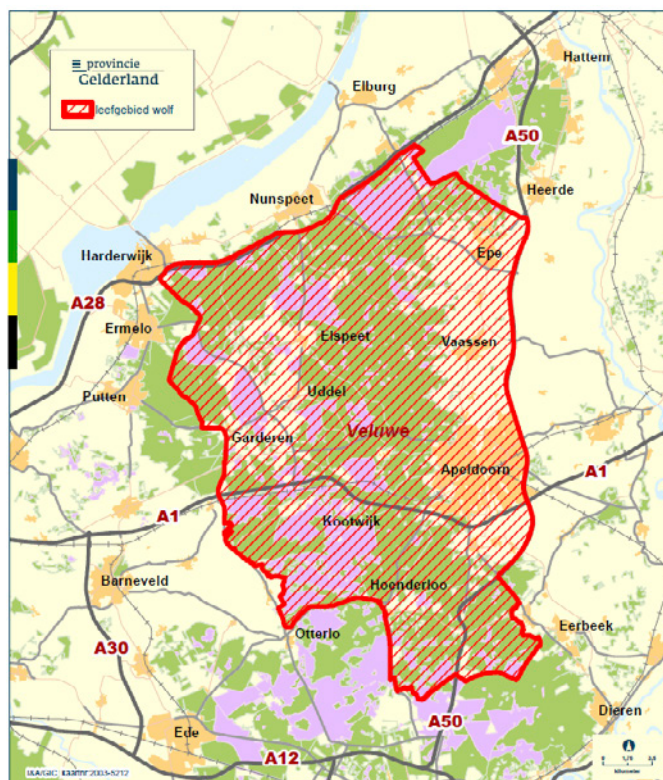
2 Het gebied

Dit hoofdstuk schetst het gebied op de Veluwe dat Gedeputeerde Staten hebben aangewezen als gebied waar de wolf zich kennelijk heeft gevestigd; dit is het aangewezen leefgebied van de gevestigde wolf. In dit gebied bestaat een verhoogd risico op faunashade voor dierhouders doordat wolven schapen en geiten kunnen aanvallen en doden. Paragraaf 2.1 gaat in op de territoriale omvang van het gebied, paragraaf 2.2 beschrijft de aantallen schapen en geiten en de kuddes in het gebied en paragraaf 2.3 benoemt de potentiële schade waarop dit beheerplan zich richt.

2.1 Leefgebied van de wolf op de Veluwe

De provincie Gelderland heeft op 26 maart 2019 een kaart gepubliceerd waarop het aangewezen leefgebied is weergegeven van de toen aanwezige wolven op de Midden- en Noord-Veluwe (figuur 1). De begrenzing van het aangewezen leefgebied is gebaseerd op de waarnemingen van de wolven zoals die bekend waren in februari 2019. Deze waarnemingen gaven een indicatie van de ligging van het territorium. Dit is het primaire gebruiksgebied van de wolf waarbinnen 95% van de waarnemingen valt. Vervolgens is gewerkt met een cirkel van 13 km vanuit het middelpunt van het territorium om de zone te bepalen die wordt aangeduid als beïnvloedingsregio. De keuzes bij de bepaling van het gebied zijn gebaseerd op ervaringen en publicaties uit het buitenland.⁴

Figuur 1. Vereenvoudigde weergave van de kaart met aangewezen leefgebied van de wolven, vastgesteld door GS van de provincie Gelderland, 26 maart 2019.

4 H. Jansman et al. Beïnvloedingsregio gevestigde wolf Veluwe, WENR Wageningen 2019

Het aangewezen leefgebied (hierna: het gebied) kent twee delen. Een deel ten noorden van de snelweg A1 (Noord-Veluwe) en een deel ten zuiden van de A1 (Midden-Veluwe). Het gebied ten noorden van de A1 betreft alle bossen, natuurgebieden en cultuurgronden van de Veluwe, met uitzondering van het deels omheinde militaire oefenterrein Oldenbroekse heide in het noorden. Aan de oostzijde vallen ook de cultuurgronden tot aan snelweg A50 onder het gebied. Het deel ten zuiden van de A1 betreft alle bossen en natuurgebieden tot aan de Nationale Parken Hoge Veluwe en Veluwezoom. Beide delen hebben samen een omvang van ruim 67.000 ha (670 km²). Het totale gebied kent een divers gebruik. Het wordt benut voor bosbouw, landbouw, veeteelt, recreatie, natuur, militaire oefeningen en wonen. Het gebied kent dan ook diverse (grond-) eigenaren: Kroondomein Het Loo, gemeenten, terreinbeherende organisaties, particuliere landgoedeigenaren, agrariërs, andere bedrijven waaronder recreatiebedrijven en overige particulieren.

2.2 Risico van schade vanwege de wolf in het gebied

2.2.1 Gedrag van wolven in het gebied

Wolven zijn carnivoren die zich overwegend voeden met hoefdieren. Zij vallen primair dieren aan om zich te voeden. Zij kunnen bij een aanval meer dieren doden dan zij voor hun voeding nodig hebben.

Vooraf bij aanvallen op landbouwhuisdieren komt dit voor; er wordt een groot aantal schapen gedood of verwond terwijl slechts van een enkel dier iets wordt gegeten. Uit onderzoek blijkt dat wolven zich specialiseren in een bepaalde prooidiersoort.⁵ Wolven leren door ervaring en dragen het geleerde ook over aan de jonge dieren binnen een roedel. Dat wil zeggen dat zij hun specialisatie op een prooi soort en de ervaring met het verwerven van de prooi overdragen aan hun jongen. Een wolf die zich bijvoorbeeld primair richt op reeën als prooi draagt dat over aan zijn of haar jongen. Ook die jongen zullen zich richten op reeën en daardoor wordt de kans verkleind dat zij op zoek gaan naar andere diersoorten zoals schapen en geiten. Bij de vestiging van een roedel moet dus voorkomen worden, dat deze dieren zich gaan specialiseren op schapen en geiten.

Wolf op natuurterrein.

Wolven leven in roedels en hebben niet-overlappende gebieden. De grootte van een leefgebied hangt af van verschillende factoren, met als belangrijkste factor de hoeveelheid aanwezige prooidieren. Uit literatuur over wolvenpopulaties blijkt dat een gemiddeld

⁵ G. Groot Bruinderink et al De komst van de wolf (*canis lupus*) in Nederland. Alterra rapport 2339, Wageningen 2012 en H. Jansman et al. 2019. p. 8.

leefgebied van een roedel wolven in Centraal-Europa een omvang heeft van 250 tot 300 km². Vanwege het relatief grote aantal (wilde) grote hoefdieren op de Veluwe (zie hierna tabel 1) kan niet bij voorbaat worden uitgesloten dat de wolf op de Veluwe toekan met een kleiner leefgebied. Gelet op de omvang van het aangewezen gebied (670 km²) en het gemiddeld leefgebied van de wolf, zou er op de Veluwe qua ecologische draagkracht ruimte zijn voor enkele roedels.

In de loop van een jaar wordt niet ieder deel van een leefgebied even intensief benut. Gedurende de tijd dat wolven jongen in de groeifase hebben (voorjaar en zomer) benutten ze vooral de omgeving van het nest. De rest van het jaar benut de roedel het volledige territorium. Na 1 tot 2 jaar verlaten de jonge wolven de roedel en gaan zwerven. Het is uit de literatuur nog niet bekend of de wolven een voorkeur hebben voor de bos- en heidegebieden en of zij cultuurgronden mijden. Om deze reden is bij de bepaling van het gebied op de Veluwe geen ruimtelijk onderscheid gemaakt tussen gebieden waar de wolf zijn prooi zoekt.⁶ De commissie gaat ervan uit dat schade in het gehele aangewezen gebied kan voorkomen.

De commissie wijst erop dat de Veluwe geen open weidegebied is zoals in andere delen van het land wel het geval is. Daarom is de positie van de wolf op de Veluwe moeilijk vergelijkbaar met andere delen van Nederland. Daarmee moet rekening worden gehouden als in andere gebieden naar dit preventieplan wordt gekeken.

2.2.2 Prooidieren in het gebied

Op de Veluwe leven diverse hoefdiersoorten die voedsel voor de wolf kunnen vormen en waarin de wolf zich kan specialiseren. Het gaat daarbij ten eerste om het groter wild: edelherten, damherten, reeën en wilde zwijnen.⁷ Uit onderzoek uit Duitsland blijkt dat bij ruime aanwezigheid van in het wild levende hoefdieren, wolven zich vooral met deze dieren voeden: vooral reeën (circa de helft) en daarnaast edelherten en wilde zwijnen in ongeveer gelijke mate. Daarnaast voeden wolven zich met kleinere dieren, zoals konijnen, hazen, muizen en ratten. Hoewel de situatie in Nederland niet vergelijkbaar is met die in Duitsland qua dichtheid van schapen en geiten, is het de bedoeling om met preventieve maatregelen te sturen op het voedselpatroon van de wolf: geen schapen en geiten, maar vooral in het wild levende dieren.

Onderstaande tabel geeft een indicatief overzicht van de minimale aantallen grote prooidieren in het aangewezen gebied.

Tabel 1. Aantallen getelde wilde prooidieren in de aangewezen gebieden, 2019.
Bron: Vereniging Wildbeheer Veluwe en Kroondomein Het Loo.

	Edelhert	Damhert	Wild zwijn	Ree
	voorjaarsstand	voorjaarsstand	zomerstand	voorjaarsstand
Noord-Veluwe*	1228	173	3045	1400-1500
Midden-Veluwe	429	103	736	118
Totaal	1657	276	3781	1518-1618

* Onder Noord staan hier de aantallen van de WBE's Noordwest Veluwe, Noordoost Veluwe en Vale Ouwe, niet die van WBE IJsselvallei.

⁶ G. Groot Bruinderink et al De komst van de wolf (*canis lupus*) in Nederland. Alterra rapport 2339, Wageningen 2012 en H. Jansman et al. 2019.

⁷ Vrij levende moeflons zijn de afgelopen jaren buiten het Nationaal Park de Hoge Veluwe niet meer waargenomen op de Veluwe.

Behalve prooidieren in het wild op de Veluwe zijn er ook prooidieren onder de landbouwhuisdieren. Daarover gaat dit preventieplan.

2.2.3 Landbouwhuisdieren: schapen en geiten in het aangewezen leefgebied

Op de Veluwe worden op diverse plaatsen landbouwhuisdieren gehouden. Het gaat om schapen, geiten, runderen en paarden. Volwassen paarden en runderen zijn geen gemakkelijke prooi voor de wolf, maar onbeschermdere kleinere pony's, veulens en kalveren wel. Dit preventieplan richt zich in eerste instantie op schade die kan ontstaan bij aanvallen op schapen en geiten in het door GS aangewezen gebied op de Veluwe.

Schapen- en geitenhouderijen op de Veluwe zijn in drie categorieën te verdelen:

1. (kleinschalig) hobbymatig gehouden dieren;
2. professionele bedrijven waar geiten en/of schapen worden gehouden;
3. gescheperde kuddes van (vooral) schapen.

De geregistreerde locaties van gehouden dieren bij de Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland (RVO) geven inzicht in het aantal schapen- en geitenhouders en de aantallen dieren die zij houden (peildatum 1 juni 2019). Er zijn ruim 600 locaties waar schapen en/of geiten worden gehouden, zowel professioneel als hobbymatig. Tabel 2 geeft het aantal dieren per locatie.

Tabel 2. Overzicht van het aantal locaties in het gebied waar schapen en geiten gehouden worden, juni 2019. Bron: RVO.

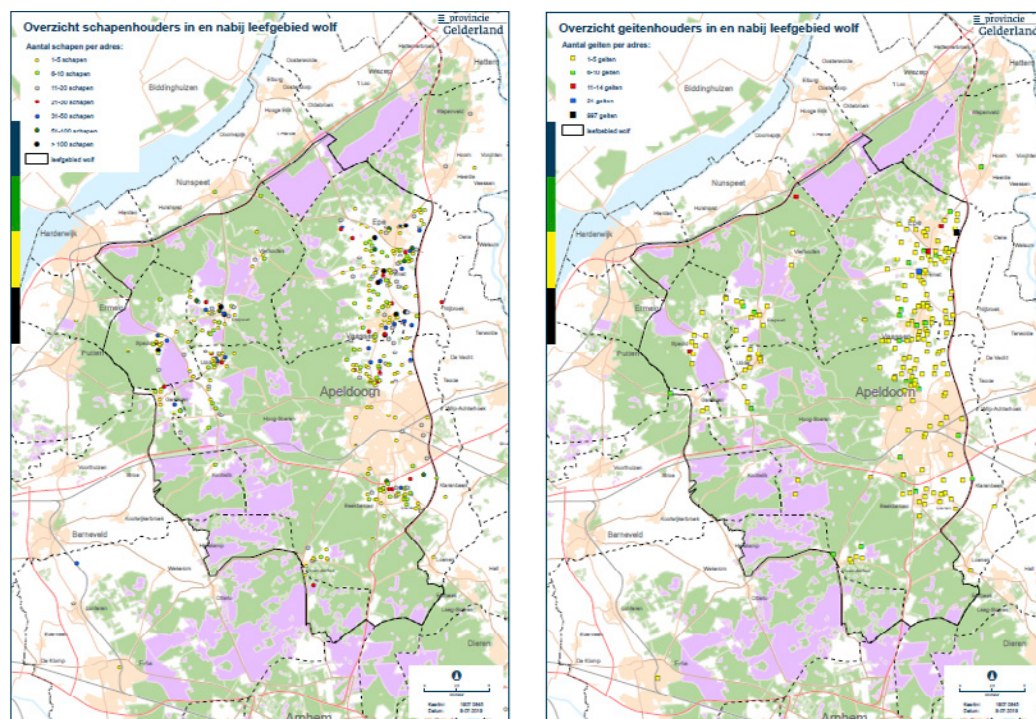
Aantal schapen	Aantal locaties	Aantal geiten	Aantal locaties
Minder dan 10	239	Minder dan 10	214
10-50	122	10-50	11
Meer dan 50	20	Meer dan 50	1
Totaal	381	Totaal	226

Het gaat in totaal om 6.758 schapen, verdeeld over 381 locaties en 1.782 geiten, verdeeld over 226 locaties. Een deel van de dieren verblijft ('s nachts) in een hok of stal en loopt geen gevaar.

Figuur 2 geeft een beeld van de locaties van schapen- en geitenhouderijen in het aangewezen gebied.

De commissie onderzoekt in de loop van 2020 of ook maatregelen moeten worden ondersteund die zich richten op andere landbouwhuisdieren in het aangewezen gebied die een prooi kunnen zijn voor de wolf, ezels, pony's, veulens, zoogkoeien en kalveren.

Figuur 2. Locaties waar schapen en geiten worden gehouden, gesplitst naar aantallen dieren.

De kaarten laten zien dat de dierhouderijen zich vooral aan de oostkant van de Veluwe en in de agrarische enclaves in het westelijk deel bevinden.

2.2.4 Schaapskuddes in het gebied

De Veluwe kent diverse schaapskuddes. Momenteel werken zeven bedrijven of stichtingen met schaapskuddes op heidevelden. Het is een vorm van natuurbeheer waarbij de begrazing van de schapen helpt bij het bestrijden van de vergrassing en verbossing van de heide. De kuddes staan overdag in flexinetten of trekken rond met een herder (gescheperde kuddes). 's Nachts staan de schapen in een schaapskooi of in een mobiele nachtopvang van flexinetten. In tabel 3 staan de gebieden waar in de late lente, de zomer en de vroege herfst gewerkt wordt met schaapskuddes. Overigens zijn op de Veluwe ook buiten het aangewezen gebied schaapskuddes actief.

Tabel 3. Overzicht van natuurterreinen die op dit moment worden begrast met schapen, met vermelding van de eigenaren.

Terrein	Eigenaar
Noorderheide, Nunspeet	Staatsbosbeheer
Grote en Kleine Ark, Putten	Staatsbosbeheer
Hoog Buurlo	Staatsbosbeheer
Loenermark De Dellen Tongerense heide	Geldersch Landschap & Kastelen
Hulshorsterzand	Ver. Natuurmonumenten
Cyarische Veld	Ver. Natuurmonumenten
Onder meer Asselse hei en Soerensche Veld	Kroondomein Het Loo
Elspeterheide	Gemeente Nunspeet
Ermelosche heide	Gemeente Ermelo

2.3 Voorkomen van faunaschade in het aangewezen gebied

De komst van de wolf is van invloed op de wildstand in het aangewezen gebied op de Veluwe. De wildstand is de afgelopen decennia in omvang toegenomen en wordt beheerd door onder meer afschot in de verschillende delen van het gebied. Met de komst van de wolf is er een predator gekomen die zich richt op grofwild (grote hoefdieren). Gelet op de tijdsintervallen tussen aanvallen van de wolf op landbouwhuisdieren in het gebied tot nu toe mag worden verondersteld dat de wolf zich in ruime mate voedt met grofwild op de Veluwe.

Maar de wolf beperkt zich niet tot grofwild, zoals de incidenten van de afgelopen jaren hebben geleerd. Om redenen waar we in hoofdstuk 7 nader op ingaan, mag worden verwacht dat het aantal gevestigde en zwervende wolven de komende jaren nog zal toenemen. Dat betekent dat ook verwacht mag worden dat het aantal aanvallen op landbouwhuisdieren kan toenemen. Dat kan leiden, en leidt ook nu al, tot een roep in de samenleving om beheermaatregelen te nemen en de wolven te verjagen en/of te doden.

Er is al enige jaren wolvenschade bij dierhouders. In 2019 heeft Blijf aan Gelderse dierhouders een bedrag naar aanleiding van wolvenschade toegekend van € 2.816. Dat betekende een verdubbeling van het bedrag dat in 2018 werd toegekend. Voor heel Nederland was het totale schadebedrag in 2019 € 28.590.

De wolf wordt als inheemse soort echter beschermd door Europese regelgeving. Het dier is opgenomen in bijlage IV van de Habitatrichtlijn. Op grond daarvan is de wolf ook in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort.⁸ Op grond van artikelen 3.5 en 3.6 van de Wet natuurbescherming is het verboden om in het wild levende wolven in hun natuurlijke verspreidingsgebied opzettelijk te doden, te vangen of te verstoren.

De commissie acht het echter van belang dat door deze beschermde status van de wolf geen schade ontstaat doordat wolven landbouwhuisdieren aanvallen. De schade die ontstaat moet worden gecompenseerd, zoals ook in het Interprovinciaal wolvenplan staat. Maar preventie is belangrijker. De ervaring met aanvallen van wolven op schapen leert dat een aanval een ingrijpende gebeurtenis is voor zowel de getroffen (gewonde) dieren als de dierhouder. De aanblik van de wonden van de schapen is traumatiserend voor de mens en er is gevolgschade of nevenschade doordat de schapen in de directe omgeving gestrest zijn geraakt door de aanval. Het is voorgekomen dat drachtige schapen dode of niet-levensvatbare lammeren krijgen.⁹ In haar rapport doet de Gezondheidsdienst voor Dieren aanbevelingen om vervolgschade ruimer te vergoeden. Dat zou het draagvlak voor de wolf kunnen versterken maar schadevergoeding valt buiten de subsidieregeling voor preventieve maatregelen die de provincie Gelderland op basis van dit schadepreventieplan opstelt.

Om schade te voorkomen moet krachtig ingezet worden op effectieve preventieve maatregelen. Er moet voor worden gezorgd dat de wolf niet de smaak van schapen en geiten te pakken krijgt en dat hij¹⁰ zich primair richt op wilde prooidieren.

⁸ Staatscourant 18306, Regeling van de Staatssecretaris van Economische Zaken van 25 juni 2014, nr. 13107468, tot wijziging van de Regeling aanwijzing dier- en plantensoorten Flora- en faunawet (Aanwijzing van de wolf als beschermde inheemse diersoort).

⁹ P. Vellema en T. de Haan, Taxatie bij wolvenschade aan schapen in Nederland, Gezondheidsdienst voor Dieren, mei 2019.

¹⁰ Voor de leesbaarheid wordt hier over 'hij' gesproken als het om de wolf gaat.

3 Preventieve maatregelen

De ervaring in Duitsland en de afgelopen jaren ook in Nederland is dat wolven zich naast grofwild ook richten op landbouwhuisdieren. In Nederland gaat het tot nu toe vooral om schapen. Een aanval voor de individuele dierhouder is ingrijpend en de gevolgen van een aanval voor een dierhouderij zijn groot. Ook in Nederland zien we dat in korte tijd een aantal landbouwhuisdieren is aangevallen en dat bij een aanval vaak meerdere dieren worden gedood of gewond. Een aanval door een wolf is niet alleen een ernstige aantasting van het dierenwelzijn maar is vaak ook een zeer traumatische ervaring voor de betrokken dierhouders.

Studies uit Duitsland laten zien dat preventieve maatregelen, mits ze goed zijn uitgevoerd en goed worden onderhouden, effectief zijn en daarmee schade aan landbouwhuisdieren sterk verminderen.¹¹

De ervaring in het buitenland leert dat in gebieden waar sprake is van een gevestigde wolf of een gevestigde roedel voorspelbaar is dat in die gebieden schade zal optreden. Bij een incidenteel zwervende wolf is dit niet voorspelbaar. Deze kunnen echter wel grote schade aanrichten. Daarnaast zijn er gebieden, zoals Drenthe, waar zwervende wolven niet meer incidenteel zijn.

Omdat het in het aangewezen Veluwe gebied om de gevestigde wolf gaat, kunnen preventieve maatregelen schade aan landbouwhuisdieren beperken. Jonge wolven die de roedel verlaten gaan zwerven. Zolang ze nog in het gebied zijn, zijn preventieve maatregelen voor deze zwervende wolven ook effectief, mits de maatregelen vlakdekkend in het hele gebied worden toegepast door dierhouders.

Voor delen in Nederland waar veel sporen van zwervende wolven worden aangetroffen zouden volgens de commissie zogenaamde wolvencorridors moeten worden aangewezen. De commissie acht het zinvol om ook in deze wolvencorridors, waarin schade juist wel voorspelbaar is, preventieve maatregelen te nemen. Een alternatieve mogelijkheid is dat er gebieden worden aangewezen waar de wolf niet wordt getolereerd. De juridische mogelijkheden en beperkingen daarvan moeten nader worden onderzocht.

Dat goede preventieve maatregelen langdurig effectief kunnen zijn heeft te maken met het lerend vermogen van de wolf. Een preventiemaatregel moet een sterke prikkel geven die een wolf ervan weerhoudt zich op een bepaalde prooi te richten. Wanneer schapen en geiten door preventieve maatregelen niet langer aantrekkelijke prooidieren zijn voor wolven, dan zullen zij zich op andere prooidieren richten. In het geval van de Veluwe zijn dat grotere hoefdieren in het wild en kleine wilde dieren die in het gebied in ruime mate aanwezig zijn.

---

¹¹ H. Jansman et al. 2019w

3.1 Soorten preventieve maatregelen

BLJ12 heeft voor Nederland preventieve maatregelen opgenomen in de Faunaschade PreventieKit en daarover ook een brochure uitgebracht.¹² Het gaat om:

1. visuele middelen;
2. afschermingsmaatregelen;
3. kuddebewaking;
4. 's nachts ophokken;
5. beheermaatregelen.

In een studie uit 2015 naar een breed scala aan preventieve maatregelen worden bovenstaande maatregelen ook behandeld. De maatregelen blijken effectief te zijn in landen waar ze worden toegepast, zoals Duitsland en Zweden. Van de volgende maatregelen die in de studie ook aan de orde komen, is de effectiviteit onbekend of beperkt en/of is de praktische uitvoerbaarheid beperkt:

1. akoestische middelen: vuurwerk, gaskanonnen;
2. geur- en smaakmiddelen: rookgordijn, behandeling prooidieren met stoffen;
3. middelen gericht op het lichaam van de wolf: *paintballs*, rubberkogels, elektroshock;
4. vroegtijdig stoppen met begrazing.¹³

Vanwege de niet aangetoonde werking van deze middelen worden deze maatregelen in dit plan verder als preventieve maatregelen buiten beschouwing gelaten.

3.2 Visuele middelen

Fladderlinten.

Tot de visuele middelen behoren fladderlinten gemaakt van rode stroken textiel. Die beogen om wolven bij een landbouwperceel weg te houden. De fladderlinten worden op 1 meter hoogte aan een koord tussen palen gespannen. BLJ12 merkt op dat de linten enkel als tijdelijke maatregel kunnen worden gebruikt. Na enkele weken raken de wolven er waarschijnlijk aan gewend. De commissie acht deze visuele middelen geen effectieve preventieve maatregel, omdat bij de gevestigde wolf geen tijdelijk werkende maatregel past, er een onvoldoende negatieve prikkel van uitgaat die de wolf afschrikt en de volgende generatie wolven geleerd wordt dat deze visuele middelen hen niet van de prooi hoeven te weerhouden. De commissie acht de tijdelijke effectiviteit van deze middelen niet afdoende om structureel faunaschade te voorkomen in het aangewezen leefgebied. De commissie adviseert om het aanbrengen van deze visuele middelen daarom ook niet financieel te ondersteunen via een subsidie.

¹² BLJ12, Brochure bescherming van vee tegen wolven, 2017.

¹³ F. van Bommel e.a., Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven, Wageningen 2015, p. 37 e.v.

3.3 Afschermingsmaatregelen

Voor de afscherming van een perceel bevat de PreventieKit van BJJ12 drie maatregelen:

1. gaasraster;
2. elektrisch draadraster;
3. elektrisch netwerk.

In dit preventieplan wordt een onderscheid gemaakt in (a) vaste afrastering om een vast perceel en (b) verplaatsbare afrastering die kan worden ingezet bij tijdelijke beweiding van landbouwgrasvelden en bij begrazing van natuurterreinen zoals heidevelden. Een vaste afrastering wordt gerealiseerd door plaatsing van een gaasraster of een elektrisch draadraster. Een verplaatsbare afrastering kan bestaan uit een elektrisch draadraster of een elektrisch netwerk, ook wel flexinet genoemd.

3.3.1 Basisprincipes voor wolfwerende voorzieningen

De afrastering is op basis van ervaringen in het buitenland een effectieve preventiemaatregel als zij op de juiste manier wordt ontworpen, geplaatst en onderhouden. De algemene richtlijn is: de ketting is zo sterk als de zwakste schakel. Een wolf onderzoekt de afrastering door langs de afrastering te lopen en te speuren naar een zwak punt in de afrastering waar hij doorheen, onderdoor (zie foto hieronder) of overheen kan.

Wolf passeert raster waarbij onderste draad hoger is dan 20 cm boven maaiveld.

Wolven zijn gevoelig voor elektriciteit. Als een wolf een keer een flinke elektrische schok heeft gehad van een afrastering, zal hij met deze leerervaring niet snel meer een afrastering aanraken. Hij zal de ervaring doorgeven aan zijn jongen.

Om de afrasteringen op de juiste manier te ontwerpen, te plaatsen en te onderhouden moet men een goed begrip hebben van de manieren waarop een wolf een afrastering kan overwinnen. Een wolf kan op de volgende wijzen een afrastering overwinnen:

1. Onderdoor kruipen of graven

Een wolf heeft een sterke neiging om ergens onderdoor te kruipen. Als dat niet direct lukt, kan hij ook gaan graven. Dit wordt voorkomen door laag bij de grond, op een hoogte van maximaal 20 cm, een stroomdraad te spannen.

2. Doorheen gaan

Een wolf kan ook door de afrastering gaan. Een opening met een hoogte van 20 cm kan voor de wolf al groot genoeg zijn. Dit wordt voorkomen door toepassing van gaas of stroomdraden.

3. Overheen klimmen

Een wolf is goed in staat om over een hekwerk of een hoge palissade te klimmen. Dit wordt voorkomen door toepassing van stroomdraden.

4. Overheen springen

Springen zal een wolf nauwelijks doen, is de ervaring uit het buitenland, hoewel hij er fysiek wel toe in staat is. Alleen als een wolf springen heeft geleerd, zal hij dat ook doen. Om het springen tegen te gaan, moet de afrastering minimaal 120 cm hoog zijn. Deze hoogte nodigt niet uit om te springen. Daarom is het ook van belang dat er geen 'opstapje' direct naast de afrastering is, bijvoorbeeld in de vorm van een boomstronk of een wal. Hierdoor zou de effectieve hoogte van de afrastering verminderen.

3.3.2 Nadere toelichting op de keuze van de normwaarden

De commissie acht op grond van buitenlandse ervaringen een hoogte van 120 cm met een stroomdraad op die hoogte en een stroomdraad op 20 cm hoogte van het maaiveld afdoende om te voorkomen dat een wolf over het gaas heen gaat, respectievelijk onder het gaas door gaat of gaat graven.¹⁴ In Duitsland wordt uitgegaan van een minimale bescherming bij 90 cm en een optimale bescherming bij 120 cm.¹⁵ De commissie kiest ervoor een ondubbelzinnig en toekomstbestendig advies te geven en opteert voor de optimale bescherming bij een hoogte van 120 cm. Het moet voorkomen worden dat wolven een afrastering van 90 cm toch kunnen nemen en ervaring opdoen met het overwinnen van de afrastering.¹⁶

Het Duitse Bundesamt für Naturschutz beveelt een minimale elektrische spanning aan van 2500 V maar bij voorkeur beduidend meer. Het Zweedse wildschade instituut beveelt een minimale spanning van 4500 V aan. Derhalve is gekozen voor een minimale spanning van 4500 V.¹⁷

3.3.3 Normen

Dit leidt tot de volgende concrete eisen aan het aanbrengen van een afrastering:

- De elektrische spanning op de spanningvoerende draden bedraagt minimaal 4500 volt (4,5 kilo Volt – 4,5 kV).
- De impulsenergie van het schrikdraadapparaat is minimaal 1,5 joule. Om overal, dat wil zeggen op de gehele draad rond een perceel, voldoende spanning op de draden te houden, kan bij grotere weiden een hogere impulsenergie nodig zijn.
- De afstand van de onderste draad tot de grond is maximaal 20 cm.
- De afstand van de bovenste draad tot de grond is minimaal 120 cm.
- De afwijking van de afstanden van de draden is maximaal 5 cm.
- Er is geen opstapmogelijkheid hoger dan 30 cm buiten de afrastering binnen een afstand van 2 meter.

¹⁴ Zie ook noot 6. In het rapport van F. van Bommel e.a. uit 2020 wordt ook 120 cm genoemd.

¹⁵ BfN Skript 530, Empfehlungen zum Schutz von Weidetieren und Gehegewild vor dem Wolf, uitgegeven door Bundesamt für Naturschutz, 2019.

¹⁶ Zie ook noot 6. In het rapport van F. van Bommel e.a. uit 2020 wordt ook 120 cm genoemd.

¹⁷ Preventing damage caused by wildlife, using different kinds of fencing, september 2003.

3.3.4. Vaste afrastering om een vast perceel

Voor de vaste afrastering op een perceel zijn er twee mogelijkheden: (1) gaas met stroomdraden en (2) stroomdraden – zie ook Bijlage 1.

1. Gaas met stroomdraden

Rasters van gaas kunnen wolven weren van landbouwpercelen waarop schapen en geiten staan. Ze hebben een permanent karakter. Ze zijn effectief in combinatie met schrikdraad. Op het gaas zelf staat geen spanning, op de draden wel, deze worden aangebracht aan de buitenkant van het raster. Ze zijn verbonden met een schrikdraadklok (op accu of aangesloten op het lichtnet inclusief aarding). De elektrische spanning op de draad betekent ook dat er een veilige toegangsvoorziening (toegangspoort) moet worden aangebracht. Aan de toegangspoort moeten dezelfde eisen worden gesteld als aan de afrastering.

2. Stroomdraden

Een alternatief voor gaas met stroomdraden is een afrastering bestaande uit minimaal vijf stroomdraden. Door de draden met een afstand van 20 cm tussen de onderste draden en 30 cm tussen de drie bovenste draden te bevestigen aan houten of kunststof palen is de afrastering voldoende ondoorlatend. Zes draden zijn ook mogelijk (zie foto); tussen elke draad is de afstand dan 20 cm. Ook hier bevatten de hoekpalen schoren. De stroomdraden zijn verbonden aan een schrikdraadklok. De kosten van een afrastering met stroomdraden zijn doorgaans lager dan van gaas met drie stroomdraden. In het algemeen zijn draadrasters beter passeerbaar voor kleine wilde dieren dan gaas.

In Bijlage 1 staan de eisen voor vaste afrasteringen.

Foto boven Gaas met
stroomdraden

Foto onder Afrastering met
zes stroomdraden

3.3.5 Verplaatsbare afrastering

De verplaatsbare afrastering kent drie varianten: (1) ook hier stroomdraden, maar dan met doorgaans lichtere (prik-)paaltjes, (2) flexinet en (3) flexinet met stroomdraad.

1. Stroomdraden

De verplaatsbare afrastering bestaat hier uit stroomdraden die bevestigd worden aan verplaatsbare palen van kunststof. Het geheel is relatief licht, en opgerold op haspels is het makkelijk hanteerbaar en beperkt in volume.

Er zijn autowindersystemen in opkomst waarmee de stroomdraden machinaal op- en afgerold kunnen worden. Het systeem kan bijvoorbeeld op een quad bevestigd worden. Op die wijze kan zo'n systeem leiden tot tijdsbesparing voor de professionele dierhouderij bij het aanbrengen van de draden. Het systeem vergt een investering van de dierhouder. Ook hier zijn de draden gekoppeld aan een schrikdraadklok.

Flexinet op 120 cm.

2. Elektrisch netwerk: flexinet

Een flexinet is een fijnmazig netwerk van flexibel materiaal dat op een landbouwperceel of in een natuurterrein kan worden geplaatst. Het materiaal van het flexinet is lichter dan dat van de vaste afrastering. Het flexinet bestaat uit lichte (prik-)paaltjes en een draadraster met stroomdraden die aangesloten kunnen worden op een schrikdraadklok. De hoogte van het flexinet is 120 cm (zie foto).

3. Flexinet met stroomdraad

Een flexinet met stroomdraad kan ook op een landbouwperceel of in een natuurterrein worden geplaatst. Het flexinet kan hier lager dan 120 cm zijn (meestal 90 cm), waarbij een stroomdraad op 120 cm hoogte bevestigd is.

In Bijlage 1 staan de eisen voor verplaatsbare afrasteringen.

3.4 Kuddebewaking

Kuddebewaking vindt plaats met behulp van kuddebewakingshonden. Daarmee zijn onder meer in Duitsland ervaringen opgedaan. De honden worden gebruikt om wolven bij de landbouwhuisdieren weg te houden. De honden zijn speciaal voor dit doel gefokte (ras) honden die specifieke eigenschappen en kenmerken bezitten om vee tegen wolven te beschermen. Voorbeelden zijn Pyrenese Berghond, de Hongaarse Kuvasz en de Turkse Akbash.

De honden worden na goede training, begeleiding en socialisatie ingezet tussen schapen, veelal in roedels van meerdere honden. Het gaat meestal om bewaking van kuddes die zich verplaatsen in natuurgebieden waarbij ze de mobiele omgeving als territorium beschouwen. De honden schermen de kudde af. Bij nadering van een roofdier zal een van de honden alarm slaan en de rest zal bijvallen. Doorgaans schrikt het geblaf de wolf al voldoende af en draait het zelden uit op een daadwerkelijke confrontatie tussen de honden en een wolf.

Kuddebewakingshond
achter afrastering

Het rapport van de Pilot Kuddewaakhonden in de Nederlandse Schapenhouderij uit 2020 stelt dat het essentieel voor de pilots was dat er een deugdelijk (elektrisch) raster om de schapen en kuddewaakhonden was aangebracht. Niet alleen om die te scheiden van wolven, maar ook van bewoners, recreanten en andere voorbijgangers, al dan niet met honden, om mogelijke confrontaties te voorkomen.¹⁸

De kosten van deze preventiemaatregel betreffen de kosten van het opleiden van honden en de dagelijkse voeding en het dagelijks onderhoud van de honden. Ook zijn er kosten voor onderhoud van de honden na hun actieve periode als kuddebewakingshonden. De training en het houden van de honden is arbeidsintensief. De doelmatigheid van de maatregel is mede afhankelijk van de omvang van de kuddes, waarbij het om meerdere honden op een kudde gaat.¹⁹

In de genoemde pilotstudy met kuddebewakingshonden in natuurgebieden het Wierdense Veld en de Sallandse Heuvelrug worden ervaringen uit Duitsland grotendeels bevestigd. Duitse studies leerden dat kuddebewakingshonden vooral geschikt zijn voor afgelegen locaties. Ze kunnen namelijk ook gevaarlijk zijn voor vreemde honden en zelfs voor mensen als die over het raster stappen richting de kuddebewakingshonden. Kuddebewakingshonden zijn geen aaibare dieren. Voorts is er sprake van hinder door veelvuldig nachtelijk blaffen van kuddebewakingshonden. Tijdens de twee jaar van de pilot met de honden werden in de kuddes geen schapen aangevallen door wolven, vossen of andere honden.²⁰

Gelet op de omstandigheden in het dichtbevolkte Nederland met relatief kleine kuddes en risico's vanwege het intensieve landgebruik – waaronder recreatie –, de kosten en het feit dat ook nog kosten moeten worden gemaakt voor aanleg van rasters, acht de commissie de inzet van kuddebewakingshonden vooralsnog geen praktische preventiemaatregel in Gelderland. Voor zover de commissie bekend is, heeft vooralsnog geen van de beheerders van schaapskuddes op de Veluwe overwogen om blijvend kuddebewakingshonden in te zetten. Als een beheerder hiertoe toch een initiatief zou willen nemen, dan zal de commissie dat met belangstelling blijven volgen.

3.5 's Nachts ophokken

Uit ervaringen in Frankrijk en Duitsland blijkt dat wolven vooral 's nachts actief op zoek gaan naar prooi. Het 's nachts ophokken van vee is daarom een zekere en betrouwbare maatregel om predatie te voorkomen. Dit is een optie die geschikt is voor gescheperde kuddes en voor hobbyhouders met kleine aantallen schapen en geiten. De schapen worden aan het eind van de dag in een kraal gedreven die wordt afgeschermd met een vaste afrastering zoals in paragraaf 3.3.4 is besproken. Ook is het mogelijk dat kleine aantallen dieren 's nachts worden opgehokt in een zogenaamde schuilstal. Er kan niet worden uitgesloten dat de wolf leert om ook overdag op zoek te gaan naar schapen en geiten als prooi. Bewaking overdag en/of het aanbrengen van afrastering lijkt dan ook overdag toch nodig.

¹⁸ F. van Bommel e.a. Pilot Kuddewaakhonden in de Nederlandse Schapenhouderij Preventie van Predatie door Wolven, Nijmegen/Wageningen 2020, p. 19.

¹⁹ In het BBC-programma *Animals with camera* deel 3, uitgezonden op 15 maart 2020 op NPO2 (EO), was in een gebied in Zuid-Frankrijk zichtbaar dat er honden zowel aan de rand van een kudde als in een kudde waakten. Het ging om 8 tot 10 honden die samen een wolf verjoegen. Voor een getrainde volwassen hond kunnen de kosten oplopen tot € 4.000. De onderhoudskosten, waaronder voer en dierenartsbezoek (onder meer voor vaccinaties) worden geschat op ongeveer € 500 tot € 750 per hond per jaar. F. van Bommel e.a. 2020, p. 34.

²⁰ Bevindingen van vakgroep schapenhouderij LTO Nederland tijdens bezoeken in januari 2020 aan locaties in Duitsland waar met kuddebewakingshonden wordt gewerkt waren vergelijkbaar met de bevindingen uit de pilotstudy. Geconstateerd werd dat de kosten van aanschaf en onderhoud hoog zijn en dat er veiligheidsrisico's aan de inzet van de honden zijn verbonden.

3.6 Afschot

De beheersmaatregel heeft betrekking op het beheer van het aantal wolven in een gebied. De uitvoeringsmaatregel daarbij is afschot van de dieren. Voor doden van een diersoort met ondersteunend afschot is een ontheffing van de provincie nodig. Zoals beschreven in paragraaf 2.3 is de wolf in Nederland aangewezen als beschermde inheemse diersoort. Het is daarom verboden om in het wild levende wolven in hun natuurlijke verspreidingsgebied opzettelijk te doden, te vangen of te verstoren. Vooralsnog is afschot niet aan de orde, tenzij de veiligheid van mensen acuut in gevaar is, zoals ook beschreven in het Interprovinciaal wolvenplan, of er sprake is van individuele wolven die herhaaldelijk goed beschermde schapen aanvallen. Hoofdstuk 7 gaat expliciet in op het vraagstuk van beheer van de wolvenpopulatie en het eventueel toepassen van afschot om schade te beperken.

4 Toepassing van afrasteringsmaatregelen

4.1 Effectieve afrasteringsmaatregelen

De commissie acht afrasteringsmaatregelen het meest effectief om schade aan landbouwhuisdieren in Gelderland te voorkomen. In een groot aantal gevallen worden deze dieren gehouden op vaste percelen binnen een afrastering. Deze dienen aan kenmerken te voldoen die de wolf weerstaan. Voor een ander deel zullen de dieren gehouden worden op niet-vaste percelen, wat relatief snel en licht verplaatsbare afrasteringen vergt.

Vaste percelen

Vaste percelen zijn percelen waarvan de schapen- en geitenhouder de hoofdgebruiker is en die als belangrijkste functie hebben het weiden van de dieren. De staat van de bestaande afrasteringen²¹ is hier van belang. Een goede afrastering kan met eenvoudige ingrepen wolfwerend worden gemaakt: bijvoorbeeld door zo nodig ophogen tot 120 cm en aanbrengen van schrikdraad met stroomvoorziening. Bij een oude en gammele bestaande afrastering zal dat niet altijd mogelijk zijn en zal de afrastering geheel vernieuwd moeten worden. Bij vaste percelen kan naast een vaste afrastering sprake zijn van een verplaatsbare afrastering.

Niet-vaste percelen

Veel schapen- en geitenhouderijen beschikken over een beperkt areaal van percelen voor vaste beweiding. Zij laten hun schapen en geiten (ook) grazen in natuurterreinen en stadsparken of op graslanden van andere agrarische bedrijven. Bij begrazing van natuurterreinen en stadsparken zal vooral gewerkt kunnen worden met flexinetten, al dan niet met een extra stroomdraad of extra stroomdraden, die eenvoudig verplaatsbaar en snel te plaatsen zijn. Ook kunnen de flexinetten worden gebruikt bij het zogenaamd naweiden: het kort maken van graspercelen aan het einde van het weideseizoen. De huidige situatie bij verplaatsbare afrastering met draden bestaat vaak uit prikpaaltjes van niet meer dan 60 cm hoogte en één of twee draden. De flexinetten die doorgaans 90 cm hoog zijn, moeten vervangen worden door flexinetten van 120 cm hoog of er moet een stroomdraad op worden geplaatst. De prikpaaltjes moeten allemaal een lengte hebben waardoor ze tot 120 cm boven het maaiveld reiken.

4.2 Kosten van afrasteringsmaatregelen

De kosten die dierhouderijen moeten maken voor het realiseren van effectieve afrasteringen betreffen materiaalkosten en arbeidskosten. Deze kunnen zowel deel uitmaken van de investeringskosten als van de exploitatiekosten. De investeringskosten bestaan voor vaste afrasteringen uit materiaal en arbeid. De exploitatiekosten bestaan vooral uit arbeid. Bij vaste afrasteringen betreffen deze vooral het schoonmaaieren van de onderste elektrische draden om stroomverlies tegen te gaan. Bij verplaatsbare afrasteringen gaat het vooral om het verplaatsen en controleren van de afrasteringen.

²¹ Ook worden in het spraakgebruik de begrip 'omheining' en 'hek' gehanteerd. De commissie gebruikt het begrip afrastering in combinatie met het begrip 'toegangspoort' voor de plek waardoor het perceel kan worden betreden.

4.2.1 Materiaalkosten

Afhankelijk van de soort afrastering moeten enkele van de volgende materialen worden aangeschaft:

- rasterpalen en hoek- en schoorpalen – van hout of ijzer bij vaste afrastering en van kunststof of metaal bij verplaatsbare afrastering;
- verzinkt gaas;
- flexinetten;
- spanners, ankers en aardpennen;
- stroomdraad met afstandsisolatoren;
- schrikdraadinstallatie met aarding;
- voorziening voor de toegang.

Voorts hangt het benodigde materiaal af van de staat waarin de bestaande afrastering verkeert, bijvoorbeeld of er stevige palen aanwezig zijn, of dat de palen verrot of verroest zijn. En hetzelfde geldt voor de aanwezige draden: in goede staat of in verregaande mate verroest of gebroken. Afhankelijk daarvan moet een (geheel) nieuwe afrastering worden aangebracht of moet een afrastering worden aangepast. In de praktijk zullen afrasteringen in verschillende mate wel of niet van voldoende kwaliteit zijn om te kunnen volstaan met aanpassingen of om (delen) te vernieuwen.

4.2.2 Arbeidskosten

De arbeidskosten moeten nog nader worden onderzocht, specifiek wat betreft de exploitatiekosten. In enkele pilots die de commissie opzette in 2019 en 2020 wordt ervaring opgedaan met de arbeidstijd die gekoppeld is aan de investering (het realiseren van de preventieve maatregelen) en aan de exploitatie. De eerste inzichten zijn vermeld in paragrafen 5.2 en 5.3 van dit plan. Ook moet nader worden onderzocht in hoeverre vergoeding van de arbeidskosten kan worden meegenomen in een beheervergoeding, bijvoorbeeld in het kader van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer in Gelderland. Daarin wordt ook betrokken in hoeverre naast kosten voor aanleg ook die voor het onderhoud voor een tegemoetkoming in aanmerking komen.

Mogelijk wordt een onderscheid gemaakt tussen professionele dierhouderijen en hobbymatige dierhouderijen. Bij de bepaling of sprake is van hobby of professioneel zou dan aansluiting gezocht kunnen worden bij de bestaande regels over faunaschade. Conform de Beleidsregels tegemoetkoming faunaschade Gelderland van 6 december 2016 gaat het dan om aanvragers die hun hoofdbestaan of een substantieel gedeelte van hun bestaan vinden of plegen te vinden in de landbouw.²²

4.3 Vergoedingen

4.3.1 Uitgangspunten vergoedingen

De commissie constateert op grond van gesprekken met dierhouders in de provincie dat een vergoedingensysteem voor preventieve maatregelen de drempel verlaagt om die maatregelen te nemen. Die vergoeding kan worden gegeven aan bestaande schapen- of geitenhouderijen die actief zijn in het door GS aangewezen gebied.

²² Beleidsregel van Gedeputeerde Staten van de provincie Gelderland houdende regels omtrent faunaschade. Beleidsregels tegemoetkoming faunaschade Gelderland. Besluit van Gedeputeerde Staten van Gelderland van 6 december 2016 – zaaknummer 2016-011914 tot vaststelling van een regeling.

De peildatum voor de vergoeding is 26 maart 2019, de datum waarop GS het leefgebied van de wolf op de Veluwe hebben vastgelegd. Dierhouderijen, andere landbouwbedrijven en overige organisaties die na die datum zijn overgegaan tot het houden van schapen of geiten worden geacht de kosten van de wolfwerende afrasteringen zelf te dragen. Als GS het aangewezen gebied aanpassen of een derde deelgebied op de Veluwe of een gebied elders in de provincie aanwijzen als leefgebied, dan is voor dierhouders in die gebieden de datum van aanpassing of aanwijzing de peildatum.

Voor terreineigenaren die gescheperde kuddes op hun terrein toelaten en eveneens zelf permanente (nacht) kralen op hun perceel of percelen hebben, kunnen apart oplossingen worden gezocht via bijvoorbeeld de regeling Subsidie Natuur- en Landschapsbeheer (SNL).

Vergoeding van de kosten schept een voorwaarde voor een effectief beleid gericht op de beperking van schade aan landbouwhuisdieren door de komst van de wolf op Nederlands grondgebied. De vergoeding bestaat uit een aantal componenten, afhankelijk van de situatie:

1. Een vast bedrag voor de schrikdraadinstallatie en toegangspoort;
2. Een variabel bedrag voor de afrastering bestaande uit een bedrag per strekkende meter afrastering vermenigvuldigd met het aantal meters afrastering;
3. Een vast bedrag per schaap of geit;
4. Een vast bedrag voor een automatisch draadoprolsysteem.

Voorbeelden

- A. Er staat al een goed hek dat met een paar eenvoudige ingrepen wolfwerend gemaakt kan worden. In het gunstigste geval hoeft er alleen 1 extra draad onder- of bovenlangs geplaatst te worden. De kosten hiervan bedragen hooguit € 1,- per meter.
- B. Er staat een oud en gammal hek zonder schrikdraad. Vele palen zijn half verrot en zullen bij het minste of geringste afbreken. Dit hek voldoet prima aan de huidige eisen, namelijk het binnen houden van een koppel niet al te ondernemende Texelaars. Om de omheining wolfwerend te maken, moet dan toch een compleet nieuw hek met een schrikdraadinstallatie worden aangelegd.

In theorie zouden in voorbeeld B de totale kosten te beschouwen zijn als meerkosten. Dit leidt echter tot lastige beoordelingen en discussies tussen subsidievragers en subsidieverstrekker. Om dit te voorkomen stelt de commissie voor om als regel te hanteren dat de meerkosten van een wolfwerende omheining/afrastering maximaal 50 % van de kosten van een nieuwe omheining bedragen. Er worden plafondbedragen per dier aangehouden. Een plafondbedrag is gewenst omdat de dierdichtheid sterk kan variëren: enkele dieren op een groot perceel of schapen en/of geiten samen met andere landbouwhuisdieren op een perceel.

4.3.2 Vergoedingensystematiek

Kosten

Voor bepaling van de kosten voor de afrasteringen waarvoor een financiële tegemoetkoming uit de provinciale subsidieregeling moet worden bepaald, heeft de commissie zich georiënteerd op normprijzen voor materiaal en plaatsing van een afrastering zoals die zijn te vinden in het Normenboek Natuur, Bos en Landschap van Wageningen Environmental Research.²³ Voor de verplaatsbare afrasteringen zijn aanvullend prijzen opgevraagd bij leveranciers. Aan de bedragen in tabel 4 kunnen geen rechten worden ontleend.

Type afrastering	Middel	Kosten
Vaste afrastering	Schrikdraadapparaat, aarding en toegangspoort	Circa € 500,-
	Vaste afrastering: hoogte 120 cm en afstand tussen de palen 8 meter	€ 6,- per strekkende meter
Niet-vaste afrastering	Autowinder draadoprolsysteem	Circa € 4.000,-
weidebedrijven	Verplaatsbare afrastering met 5-draadssysteem voor weidebedrijf: draad, haspel, palen met veertjes hoekpalen	€ 2,50 per strekkende meter
	- plus schrikdraadinstallatie	Ruim € 500,-
begrazingsbedrijven	Wolvennet (flexinetten al dan niet met een extra stroomdraad)	€ 3,- per strekkende meter
	- plus schrikdraadinstallatie	Ruim € 500,-

Tabel 4. Kosten van preventieve maatregelen

Op grond van bovenstaande kosten en uitgangspunten geeft tabel 5 de vergoedingensystematiek met tegemoetkoming in de kosten aan. Voor de bepaling van het plafondbedrag heeft de commissie gebruik gemaakt van de norm die RVO tot 2019 hanteerde voor de berekening van de graasdierpremie: bijna 12 schapen/geiten per hectare. Uitgaande van een vierkant perceel van één hectare is gaat het om 400 meter omtrek à € 3,- per strekkende meter = € 1.200,-. Dit betekent dat de vergoeding wordt vastgesteld op maximaal € 100 per dier.

Vergoeding vaste afrasteringen

Tabel 5. Vergoedingsbedragen voor vaste afrasteringen bij vaste percelen.

Kostensoort	Vergoedingsbedrag
Vaste kosten, volledige vergoeding	€ 500,- (prijsspeil 2020).
Variabele kosten	€ 3,- per strekkende meter
Plafondbedrag per schaaap of geit	€ 100,-

Vergoeding niet-vaste afrasteringen

Tabel 6. Vergoedingsbedragen voor niet-vaste afrasteringen.

Kostensoort	Vergoedingsbedrag
Voor weidebedrijven met minimaal 100 schapen: vaste kosten autowinder draadoprolsysteem, volledige vergoeding	€ 4.000,- (prijsspeil 2020)
Voor weide- en begrazingsbedrijven: kosten per schaaap of geit	€ 30,- per dier (voor draad en/of flexinet plus schrikdraadinstallatie)

In Bijlage 2 van dit advies staan enkele rekenvoorbeelden om de kosten en vergoedingen voor bedrijven nader te illustreren.

²³ Normenboek Natuur, Bos en Landschap van Wageningen Environmental Research, 2018.

4.3.3 Budget

Het is in dit stadium niet goed mogelijk om precies aan te geven wat de omvang is van het budget voor de subsidieverstreking als tegemoetkoming in de kosten van preventieve maatregelen. De commissie kan in dit stadium alleen een bandbreedte aangeven, ervan uitgaande dat vrijwel alle betreffende dierhouders in de periode tot 2022 gebruik zullen maken van de regeling.

Tabel 7. Indicatie van budget voor subsidieregeling preventieve maatregelen voor het door GS in maart 2019 aangewezen leefgebied van de wolf.

Begrotingsjaar	Budget voor vaste percelen x € 1.000	Budget voor niet-vaste percelen x € 1.000
2020	250 – 400	60 – 100
2021	350 – 500	60 – 100

4.3.4 Toekenning van vergoedingen

Wie komen in aanmerking voor vergoeding van de kosten van de preventieve maatregelen die in dit hoofdstuk zijn genoemd? Dat zijn houders van schapen en/of geiten in het door GS aangewezen gebied op de Veluwe:

- professionele schapen- en geitenhouderijen;
- hobbyhouders schapen en geiten;
- gescheperde kudde en natuurbegrazingsbedrijven.

De aanvraag en toekenning van vergoedingen gebeurt nadat de preventieve voorzieningen zijn gerealiseerd of nadat, in geval van verplaatsbare rasten, de materialen door de aanvrager zijn aangeschaft, met overlegging van bewijsstukken. Door te werken met eenheidsprijzen is de beoordeling vlot te maken en omdat de voorzieningen al zijn gerealiseerd, kan dan direct tot betaling worden overgegaan zonder aanvullende toetsingen achteraf. Dit kan dan in de Regels Ruimte voor Gelderland worden opgenomen.

Zoals in hoofdstuk 2 is aangegeven richt de commissie zich in dit preventieplan op schapen en geiten. De commissie onderzoekt in 2020 de mogelijkheid van ondersteuning van preventieve maatregelen ter bescherming van pony's, veulens en kalveren. Alsdan komen ook de betrokken dierhouderijen in het vizier van de commissie.

4.4 Ruimtelijke inpassing van preventieve maatregelen

De commissie heeft bij een aantal gemeenten die zijn gelegen in het in Gelderland aangewezen leefgebied voor de wolf navraag gedaan naar de ruimtelijke ordeningsaspecten van preventieve maatregelen.²⁴ Daarbij heeft zij geconstateerd dat we in het gebied te maken hebben met een groot aantal bestemmingsplannen met een grote diversiteit aan bepalingen. Afrasteringen die wolfwerend zijn, zijn in bepaalde gevallen bij rechte toegestaan, in andere gevallen is vergunning of vrijstelling²⁵ nodig. Daarbij zijn er verschillen naar hoogte van de afrastering, het karakter van afrastering (tijdelijk of permanent) en de bestemming van het perceel (bestemming erf, agrarische bestemming, natuurbestemming). Daarnaast kent een aantal gemeenten voorschriften in de Algemeen Plaatselijke Verordening (APV) voor de plaatsing van afrasteringen met schrikdraad met name in relatie tot de afstand tot openbare paden en wegen.

²⁴ Gemeenten Apeldoorn, Epe, Barneveld, Ermelo, Nunspeet en Harderwijk.

²⁵ De gemeente Barneveld hanteert de term 'afwijking' in plaats van 'vrijstelling'.

De commissie is nagegaan op welke wijze de in dit hoofdstuk genoemde preventieve maatregelen die voor subsidie in aanmerking komen, kunnen worden gerealiseerd binnen de ruimtelijke regels van de gemeenten op de Veluwe. Het gaat om antwoord op de vraag of dierhouders wel of geen vergunning of vrijstelling moeten aanvragen voor het realiseren van een wolfwerende afrastering en op welke wijze kan worden voldaan aan de regels die door de gemeenten in de bestemmingsplannen en de APV zijn gesteld. Aan een vergunningsaanvraag zijn kosten verbonden in de vorm van leges. De hoogte van de leges verschilt per gemeente en deze dienen naar de opvatting van de commissie niet gesubsidieerd te worden. Wel zal de commissie nog inventariseren wat de hoogte van de leges voor vergunningen voor afrasteringen is in de betreffende gemeenten.

Vaste afrastering

Vaste afrastering

De commissie adviseert voor vaste afrastering om gaas met drie stroomdraden of vijf stroomdraden zonder gaas te gebruiken. De bovenste stroomdraad moet in beide gevallen op 120 cm hoogte worden aangebracht. Bij gaas dienen de stroomdraden aan de buitenkant van de afrastering te worden aangelegd. Voor de bestemmingen 'erf' en 'agrarisch' zijn aanpassingen van bestaande afrasteringen tot de hoogte van 120 cm doorgaans vergunningsvrij binnen de bestaande regelgeving. In een aantal gemeenten gelden daarbij tevens de regels uit de APV met betrekking tot de afstand van de elektrische draden tot de openbare paden en wegen.

Voor nieuw aan te brengen afrasteringen op de bestemmingen 'erf' en 'agrarisch' is de hoogte van 120 cm veelal toegestaan; ze passen binnen de bestemming en er hoeft geen nadere motivatie gegeven te worden. Maar de maatregelen zijn niet altijd vergunningsvrij. Er kunnen bij het plaatsen van een afrastering aspecten van welstand in het geding zijn,

afhankelijk van de welstandsnota van de betreffende gemeente. De commissie meent naar aanleiding van een uitspraak van de rechtbank in Arnhem uit 2005²⁶, dat verhoging van een hekwerk ter voorkoming van aanvallen van prooidieren door wolven valt aan te merken als een zwaarwegend belang op grond waarvan kan worden afgeweken van een eventueel negatief welstandsadvies. Wellicht zijn op sommige plekken uit oogpunt van welstand combinaties met nieuwe landschapselementen mogelijk, mits dit niet ten koste gaat van de wolfwerende functie van de afrastering.

In vrijwel alle gevallen waarbij een terrein de bestemming 'natuur' heeft, moet een vergunning of vrijstelling worden aangevraagd bij de realisatie van een nieuwe afrastering of bij het verhogen van een bestaande afrastering tot 120 cm. In de aanvragen moet worden gemotiveerd waarom deze hoogte en het aanbrengen van elektrische bedrading nodig is. Bij de toetsing van de aanvraag worden regels uit de Wet natuurbescherming betrokken. De commissie adviseert de provincie om in samenspraak met de betrokken gemeenten een standaardmotivatie op te stellen die de toets doorstaat. Die standaardmotivatie kan door dierhouders worden gebruikt bij hun aanvraag voor vergunning of vrijstelling.

Overigens moet op grond van de Wet natuurbescherming steeds worden overwogen of een wolfwerende afrastering ter plaatse het leefgebied van andere beschermde

²⁶ Uitspraak rechtbank Arnhem van 30-06-2005, LJN: AT9442.

diersoorten, zoals dat van de dassen, negatief kan beïnvloeden. In dat verband zijn rasters bestaande uit stroomdraden beter passeerbaar voor kleine wilde dieren dan afrasteringen met gaas. Als men toch met gaas wil werken, dan kan dit zodanig worden aangebracht dat het wel passeerbaar is voor kleine wilde dieren en tegelijk wordt voldaan aan de norm van een stroomdraad niet hoger dan 20 cm boven de grond. Overigens zal naar verwachting in de meeste gevallen geen sprake zijn van een negatieve invloed op het leefgebied van diersoorten, gelet op de gangbare omvang van de percelen waaromheen een afrastering wordt gezet. Ook migratie van diersoorten over grotere afstanden zal niet worden beperkt door de beoogde afrasteringen.

Verplaatsbare afrastering

Voor verplaatsbare afrastering zijn in paragraaf 3.3.3 van dit plan stroomdraden en flexinetten al dan niet met een extra stroomdraad genoemd. Deze worden gebruikt op landbouwpercelen, natuurterreinen of in stadsparken. In de zomerperiode worden deze afrasteringen vaak kortstondig geplaatst op één plek gedurende een aantal dagen tot maximaal circa 3 weken. In de winterperiode kunnen verplaatsbare afrasteringen ook gedurende enkele (één tot vier) maanden gezet worden.

Als het gebruik van dit type afrastering tijdelijk en ten dienste van een tijdelijke beheersactiviteit is, is zij in verschillende gemeenten niet vergunningsplichtig. In aansluiting op bestaande regels in een aantal gemeenten adviseert de commissie om deze tijdelijkheid voor de winterperiode voor ten minste drie maanden toe te staan. De omvang van de omheining is doorgaans beperkt. De commissie adviseert om vrijstelling te verlenen voor tijdelijke afrastering van percelen met een omvang van in ieder geval twee hectare.

Ruimtelijke inpassing is goed mogelijk

De commissie komt, gezien het bovenstaande, tot de slotsom dat de te subsidiëren preventieve maatregelen binnen de bestaande gemeentelijke regelgeving rechtmatig te realiseren zijn. De gemeenten zullen de maatregelen wegen binnen een zorgvuldige ruimtelijke procedure vanuit een breed, algemeen belang. Dat is zeker het geval binnen de bestemmingen 'bos' en 'natuur' waar een dilemma is tussen onthekken en beschermen. Maar ook in het open weidegebied heeft een afrastering met een hek invloed op de ruimtelijke beleving. Voorts heeft een vaste afrastering mogelijk invloed op onderhoudsactiviteiten, zoals het opschonen van sloten. Het is daarom wel noodzakelijk dat de aanvrager, indien van toepassing, de vereiste omgevingsvergunning of een vrijstelling voor het plaatsen van een afrastering aanvraagt, om te voorkomen dat het project niet tot (legale) uitvoering komt.

De commissie acht het van groot belang dat dierhouders die preventieve maatregelen willen realiseren, naast snelle afhandeling van subsidieaanvragen door de provincie, ook op een snelle en efficiënte wijze van de betrokken gemeente zekerheid krijgen over de ruimtelijke inpassing van de maatregelen. De commissie spreekt de wens uit dat gemeenten beleidsmatig en zo nodig met het verlenen van vergunningen en vrijstellingen volop meewerken aan de realisatie van vaste en verplaatsbare afrasteringen om vee te beschermen tegen aanvallen van wolven. Zij adviseert de provincie Gelderland om daartoe ook een expliciet verzoek aan de gemeenten te richten.

Het is voorts gewenst dat de provincie de gemeenten faciliteert door hen een handreiking te verstrekken die snelle en eenduidige afhandeling van de aanvragen bevordert. De handreiking met daarin de standaardmotivatie voor een aanvraag kan zowel door de aanvragende dierhouder als door de gemeente worden gebruikt.

Ten slotte adviseert de commissie om voor te schrijven dat bij afrastering met schrikdraad langs voor publiek toegankelijke wegen en paden waarschuwingsbordjes worden geplaatst waarop staat dat de draad onder elektrische spanning staat.

5 Preventieve maatregelen in de praktijk

5.1 Pilots

De commissie heeft in 2019 een aantal pilots geïnitieerd om ervaringen op te doen met preventieve maatregelen. De commissie streefde naar 10 pilots. De Stichting Wolf-fencing Nederland heeft de commissie geholpen bij de ontwikkeling van de uitvraag van de pilots. Dierhouders in het door GS vastgestelde gebied op de Veluwe kregen de gelegenheid om zich aan te melden voor een pilot. Hun aanvragen zijn gehonoreerd op basis van de aangeleverde informatie over de soort maatregelen en de kosten. Aan de pilots is deelgenomen door:

- stichtingskuddes in Epe/Heerde, Nunspeet en Ermelo;
- twee begrazingsbedrijven;
- twee particulieren (hobbyhouders);
- drie professionele houders, waarvan er twee een auto-oprolsysteem met quad en kar uitproberen.

De pilots hebben een looptijd van twee jaar. Ze hebben als doel om ervaringen op te doen met het realiseren van de maatregelen. Het aantal deelnemers is te beperkt en de doorlooptijd te kort om al goed zicht te krijgen op de effectiviteit van de maatregelen in het weren van wolven. Het gaat er vooral om in beeld te krijgen wat er voor de dierhouders allemaal bij komt kijken om het materiaal aan te schaffen en te plaatsen, hoeveel arbeidstijd daarmee gemoeid is, en of het systeem van vergoeding achteraf (na realisatie van de afrastering) werkbaar is voor de betrokken dierhouders.

Tevens zijn de pilots bedoeld om informatie te genereren waarmee andere belangstellende dierhouders kunnen worden geïnformeerd over de praktische kanten van de beoogde preventieve maatregelen. De commissie wil zodra dit weer mogelijk is, excursies naar de pilots organiseren.

Voorts kan op basis van de pilots in de media aandacht worden gegeven aan maatregelen ter voorkoming van schade door wolven, in aanvulling op media-aandacht voor de komst van de wolf in Nederland en voor door wolven gedode schapen.²⁷

Met de pilots wordt beoogd dat dierhouders zien dat er in de omgeving preventieve maatregelen worden genomen en daar vervolgens de mogelijkheden van inzien. Het is mogelijk dat dan – al dan niet in samenwerking – steeds meer dierhouders overgaan tot het nemen van maatregelen.

In de volgende paragrafen worden de eerste ervaringen vanuit de pilots samengevat op basis van gesprekken met enkele betrokken dierhouders.

²⁷ Onder meer publiciteit via Omroep Gelderland: de Website en item op TV van 12 november 2019. www.omroep gelderland.nl/nieuws/2429528/Schapenhouders-nemen-mondjesmaat-maatregelen-tegen-de-wolf-Hij-is-er-daar-moet-je-mee-dealen.

5.2 Eerste ervaringen met het aanbrengen van afrastering

De ervaringen met het aanbrengen van afrastering zijn in de pilots positief. De deelnemers waarderen dat ze advies krijgen van deskundigen zoals de leveranciers van het materiaal of een organisatie als Wolf-Fencing Nederland, over materiaal en het opzetten van afrastering.

Belangrijk is bij het opzetten van een afrastering dat ook gekeken wordt naar de omgeving waarin een afrastering wordt geplaatst. Daarbij kan het nodig blijken om een afrastering meer vergaand te verstevigen dan standaard nodig is. Zo is gebleken dat een verplaatsbare afrastering met meer palen, die dus dichterbij elkaar staan dan 3,5 à 4 meter, meer stevigheid biedt. Dat kan betekenen dat een oorspronkelijke aanvraag moet worden bijgesteld. In de systematiek van de voorgestelde subsidiëring wordt de aanvraag toegekend en uitgekeerd na realisatie van de afrastering. Dat biedt ruimte voor voortschrijdend inzicht over optimalisering van de kwaliteit van de afrastering om de effectiviteit ervan te waarborgen.

De arbeidstijd die gemoeid is met het plaatsen van afrasteringen krijgt nadrukkelijk aandacht in de pilots. De eerste ervaringen laten verschillen zien. Bij vaste afrasteringen lijkt er sprake van te zijn dat het plaatsen meer tijd kost. De tijd die men nodig heeft, is minstens recht evenredig met de omtrek van een perceel. Er kan tijd worden bespaard door de oppervlakte van een perceel te beperken. Bij het kritisch kijken naar de benodigde oppervlakte kan enerzijds worden gekeken naar de hoeveelheid grond die dierhouders echt nodig hebben en anderzijds naar de natuurdoelen die door de begrazing gerealiseerd moeten worden. Wat betreft de natuurdoelen: voorkomen moet worden dat het gras te veel wordt kaalgevreten en er te veel bemesting is op een bepaald oppervlakte.

Bij verplaatsbare afrastering bij gescheperde kuddes is de ervaring dat flexinetten van 120 cm aanmerkelijk zwaarder zijn en lastiger te hanteren zijn dan de normale 90 cm netten. Dat heeft invloed op de tijd die men kwijt is bij de plaatsing van de netten. Voorts wordt in de pilots meer informatie verwacht over mogelijk extra arbeidstijd die gemoeid is bij flexinetten vanwege het feit dat voor het strak neerzetten en goede aarding het gras onder het net moet worden gemaaid. Nagegaan kan worden of dit in voorkomende gevallen kan worden ondervangen door indien mogelijk en passend binnen de opdracht van de grondeigenaar niet dagelijks een nieuw nachtvak te plaatsen, maar vakken voor langere tijd te laten staan.

In de pilots zal verder worden bekeken of het draadoprolsysteem gekoppeld aan een quad (zie foto) arbeidstijd gaat besparen ten opzichte van de huidige praktijk van prikpaaltjes met 2 draden

De verschillende eerste ervaringen met de benodigde arbeidstijd maken het noodzakelijk dat het tijdsaspect expliciet wordt onderzocht in het vervolg van de pilots.

Quad met draadoprolsysteem

5.3 Effecten

Er is in de pilots nog geen zicht ontstaan op de effectiviteit van de maatregelen. Daarvoor is de doorlooptijd van de pilots (nog) te kort. Er zijn bij de betreffende dierhouders geen aanvallen door wolven of honden geweest. Dat wil niet zeggen dat de wolven zich aantoonbaar hebben laten tegenhouden door een afrastering. Er zijn geen sporen gevonden van een wolf die de schapen wilde benaderen en daarvan (kennelijk) heeft afgezien door de afrastering. Ook zijn er geen camerabeelden verkregen die dat zouden kunnen aantonen. Daarom vindt de commissie het essentieel dat bij een aantal pilots camera's worden geplaatst die beweging rondom het raster registreren. In geval van schade in pilots is het gewenst dat in het schaderapport de toestand van de afrastering wordt gemeld en gevisualiseerd met foto's.

5.4 Monitoring en evaluatie

De commissie acht het van groot belang dat de pilots goed worden gemonitord. Dit betreft zowel de activiteiten en middelen die nodig zijn voor de aanleg van afrastering, als de effecten en neveneffecten van afrasteringen. Het gaat daarbij om de effectiviteit van de afrastering als wolfwerende voorziening en om de neveneffecten op natuur en landschap en op de bedrijfsvoering van de dierhouderij. De monitoring en evaluatie dienen zich echter verder uit te strekken, namelijk ook tot de initiatieven van dierhouderijen buiten de pilots om; dierhouderijen die aanvragen indienen op grond van de subsidieregeling die de provincie op 3 augustus 2020 afkondigt.

De eerste evaluatie kan eind 2021 plaatsvinden. Daarbij kan gebruik worden gemaakt van camerabeelden en schaderapporten. Het verdient aanbeveling om een enquête te houden onder de dierhouderijen die een subsidieaanvraag hebben ingediend. Deze kan peilen naar ervaringen met het verkrijgen van de subsidie, de plaatsing en het onderhoud van de afrasteringen, de kosten en de neveneffecten. In de evaluatie kunnen ook dierhouderijen worden betrokken die in de periode tot eind 2021 getroffen zijn door een aanval van een of meer wolven.

6 Maatschappelijke acceptatie

De vestiging van de wolf als een door Europese en Nederlandse wet- en regelgeving beschermd inheems dier op de Veluwe is een feit. Waar het nu op aankomt, is om de gevolgen van die komst in onze samenleving hanteerbaar te maken en te voorkomen dat de wolf schade aanricht bij onder andere landbouwhuisdieren. Daarvoor zijn preventieve maatregelen noodzakelijk waardoor de wolven niet bij de schapen en geiten kunnen komen. Die maatregelen kunnen, mits goed toegepast, effectief zijn op het niveau van de individuele dierhouderij. Om effectief te zijn in het gehele aangewezen leefgebied van de wolf op de Veluwe moeten de maatregelen ook door alle betrokken dierhouderijen en vlakdekkend worden toegepast. Pas dan kan voorkomen worden dat wolven leren dat landbouwhuisdieren een aantrekkelijke prooi vormen.

6.1 Draagvlak

Zowel de effectiviteit van de preventieve maatregel op perceelniveau, als de effectiviteit van de maatregelen op gebiedsniveau is afhankelijk van de acceptatie van de maatregelen in het licht van de komst van de wolf. Preventieve maatregelen worden geaccepteerd en toegepast indien de betrokken dierhouders accepteren dat de wolf zich heeft gevestigd in het gebied.

Dat is nu nog niet het geval. Op een informatiebijeenkomst die de commissie op 25 juni 2019 heeft georganiseerd, bleek dat er bij dierhouders op de Veluwe veel weerstand bestaat tegen de vestiging van de wolf. Veel dierhouders zien de meerwaarde van de wolf niet en geven aan beter af te zijn zonder wolven. Toch is het nodig dat dierhouders ondanks hun weerstand tegen de wolf wel zullen accepteren dat zij preventieve maatregelen zullen moeten nemen om de gevolgen van de aanwezigheid van de wolf, zoals schade aan landbouwhuisdieren, te beperken.

De commissie verwacht niet dat dierhouders ineens van mening veranderen over de wolf. Dierhouders die zelf of in hun omgeving geconfronteerd worden met aanvallen op landbouwhuisdieren zullen weerstand tegen de wolf houden vanwege materiële schade, emotionele schade en schade door het verloren gaan van levenswerk met het fokken en houden van schapen bij henzelf of collega's. Het gaat erom dat er draagvlak komt voor het omgaan met de effecten van de komst van de wolf. Acceptatie en toepassen van preventieve maatregelen zijn daarbij essentieel.

Het gaat overigens om weerstand bij een grotere groep dan alleen dierhouders. Er zijn ook gevoelens van onveiligheid bij bewoners en recreanten, grondeigenaren die te maken krijgen met ecologische effecten door de komst van de wolf en burgers die mede door de aandacht in de media geconfronteerd worden met een natuurlijk fenomeen van predatoren en prooien, waarbij leven, lijden en sterven nauw met elkaar verbonden zijn en waarbij de realiteit van eten en gegeten worden zichtbaar is.

Acceptatie en draagvlak worden bevorderd door goede communicatie en informatie over de wolf en de consequenties van zijn komst in Nederland. Naast communicatie en informatie is er een aantal andere factoren die het draagvlak voor de komst van de wolf beperken of bevorderen.

6.2 Factoren van invloed op draagvlak en acceptatie

Er zijn factoren die draagvlak en acceptatie verminderen en er zijn factoren die juist een positieve invloed op draagvlak en acceptatie hebben. Voor de direct betrokken dierhouders en grondeigenaren is acceptatie en draagvlak vooral gerelateerd aan de beheersbaarheid van de komst van de wolf, beleid dat door de overheid op dit vlak wordt gevoerd, kosten verbonden aan het voorkomen van deze schade en compensatie van schade aan landbouwhuisdieren en andere schade. Het is ook van belang dat er een breder maatschappelijk draagvlak gaat ontstaan, waarin het draagvlak van de direct betrokkenen is ingebed, al worden dierhouders en grondeigenaren het meest en het meest direct geconfronteerd met de negatieve aspecten van de komst van de wolf.

6.2.1 Beheersbaarheid

Dreiging en het gevoel van dreiging hebben te maken met de populatie wolven in het gebied. Wanneer er duidelijkheid bestaat over de populatieontwikkeling van wolven in het gebied en de wijze waarop er sprake is van beheersbaarheid daarvan, dan zal dat bijdragen aan het draagvlak voor de komst van de wolf. Er zal dan naar verwachting sprake zijn van een acceptatie van de aanwezigheid van de wolf als inheemse soort in het gebied. Op basis van informatie opgedaan tijdens de bijeenkomst op 25 juni 2019 kan worden gesteld dat die duidelijkheid en zicht op beheersbaarheid van de populatie-ontwikkeling er op dit moment nog niet is.

Bij burgers en direct betrokkenen bestaat het gevoel dat in Nederland snelgroeiende populaties van schadeveroorzakende diersoorten vaak te veel op hun beloop worden gelaten. Daarbij verwijst men nog wel eens naar hetgeen is gebeurd rond de toename van het aantal wilde ganzen sinds de eeuwwisseling.²⁸ Dit voedt de weerstand tegen de komst van de wolf in Nederland.

Elk incident dat plaatsvindt waarbij schapen, geiten of andere landbouwhuisdieren worden aangevallen, zal bijdragen aan het dreigingsgevoel en vermindert het maatschappelijk draagvlak voor de vestiging van de wolf. Daarom moeten primair incidenten blijvend worden voorkomen. Daarop is de inzet van de provincie en van de commissie in dit preventieplan gericht.

6.2.2 Overheidsbeleid

Het kan bijdragen aan de acceptatie van de vestiging van de wolf in ons land als de overheid eenduidig beleid ontwikkelt waarin is verwerkt hoe zij – via nationale regelgeving en provinciale kaderstelling en uitvoering – inzet op maatregelen als de wolvenpopulatie sterk groeit en de effecten van deze groei de acceptatiegrens overschrijden en/of als individuele wolven problematisch gedrag gaan vertonen.

²⁸ Onder meer te beluisteren in een reeks korte uitzendingen in het Radio1 programma Spraakmakers van 2 tot en met 6 maart 2020.

6.2.3 Schade

Hoe meer schade de wolf zal veroorzaken, hoe kleiner het draagvlak wordt. Belangrijk is in dat verband hoe met de schade wordt omgegaan. Het gaat daarbij in de eerste plaats om de materiële schade vanwege gedode schapen of geiten. Daaraan zijn een financieel-inhoudelijke component en een procescomponent verbonden.

Naast direct geleden schade is er ook vervolgschade of nevenschade. De Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij uit 2019 houdt daar al rekening mee. LTO, VGSN en PlatformKleinschalige Geiten- en Schapenhouderij zijn van mening dat ook deze vervolgschade vergoed moet worden. Echter, dat valt buiten de reikwijdte van deze subsidieregeling.

Het proces van schade-afhandeling is ondergebracht bij BIJ12. Op basis van informatie van dierhouders is er tot op heden tevredenheid over de snelheid waarmee schade wordt opgenomen, maar is er onvrede over de duur van de uitslag van de onderzoeken en de uitbetaling van de schade.

Daarnaast kunnen er door de komst van de wolf ecologische effecten optreden. Deze kunnen met name van belang zijn voor grondeigenaren en terrein behorende organisaties. Deze effecten kunnen soms ook als schade ervaren worden. Het gaat om effecten op de biodiversiteit en verminderde zichtbaarheid van wilde hoefdieren.

6.2.4 Kosten en baten van preventieve maatregelen

De preventieve maatregelen brengen kosten met zich mee. De kosten vormen een drempel voor dierhouders om de maatregelen te nemen. Indien deze drempel laag wordt gehouden kan dat bijdragen aan effectieve preventie en daarmee aan acceptatie van wolven die geen prooi zoeken onder landbouwhuisdieren. Tot de kosten behoren – naast de kosten van de afrasteringen en de arbeidskosten voor het realiseren van de afrastering – ook de administratieve lasten om vergoeding van de kosten te verkrijgen. Hoe lager de kosten zijn en hoe meer de toch gemaakte kosten afdoende gecompenseerd worden, hoe meer dierhouders en grondeigenaren zullen overgaan tot het realiseren van effectieve maatregelen. Dit bevordert de acceptatie dat de wolf naast de landbouwhuisdieren mag bestaan.

Zoals uit het voorgaande hoofdstuk blijkt, is nog niet aan te geven hoe effectief de preventieve maatregelen zijn om landbouwhuisdieren te beschermen tegen wolven. De effectiviteit van de maatregelen en daarmee de baten van de maatregelen zullen pas in de loop van de tijd kunnen blijken. Inzicht in de effectiviteit en de baten zal bijdragen aan de acceptatie van de wolf in het gebied.

6.3 Communicatie rond het preventieplan

6.3.1 Doel van de communicatie

Het doel van de communicatie als onderdeel van dit preventieplan is om bij te dragen aan een conflictarm samenleven van wolf en mens in Nederland en om de tegenstellingen tussen voor- en tegenstanders van de vestiging van de wolf in ons land te overbruggen.

Communicatie moet ervoor zorgen dat betrokkenen in de provincie Gelderland worden voorzien van eenduidige, heldere berichtgeving vanuit de commissie over de wolvenpreventieve maatregelen en over de ontwikkeling van de wolvenpopulatie in de provincie. Het is van groot belang dat iedereen, de dierhouders in de eerste plaats,

volledig geïnformeerd is over het beleid, de beleidsmaatregelen, de (technische) mogelijkheden van preventieve maatregelen, de effecten van de maatregelen, actuele inzichten over het gedrag van de wolven op de Veluwe, de gevolgen van de aanwezigheid van de wolven en de ontwikkeling van de populatie. De communicatie dient neutraal en zonder specifiek richtingsprofiel te worden gepositioneerd voor of tegen de komst en vestiging van de wolf in ons land.

Naast informatie op basis van onderzoeken en monitoring is het ook van belang dat ervaringen en inzichten van dierhouders worden betrokken. De communicatie is niet eenzijdig van overheid naar inwoners, maar ook tweezijdig van dierhouders naar overheid en tussen dierhouders onderling.

6.3.2 Kernboodschappen

De communicatie rond dit preventieplan wordt opgezet rond vier kernboodschappen.

Kernboodschap 1: De wolf blijft waarschijnlijk en daar moeten we ons op voorbereiden

Het is begrijpelijk dat er grote zorgen over de aanwezigheid van de wolf in Nederland leven bij dierhouders en andere betrokken inwoners. Het is waarschijnlijk dat de wolf zich blijvend vestigt in ons land. Om hen de gelegenheid te geven om in te spelen op deze nieuwe situatie is het van belang dat dierhouders en andere betrokkenen betrouwbare en onderbouwde informatie krijgen over de wolf, het gedrag van de wolf en de wijze waarop negatieve gevolgen van de komst van de wolf kunnen worden voorkomen. Dit kan bijdragen aan de acceptatie van dierhouders en andere betrokkenen van het feit dat de wolf er is. Dierhouders moeten in de gelegenheid worden gesteld zich voor te bereiden op de gevolgen van de komst van de wolf en hoe daarmee kan worden omgegaan, zodat die gevolgen voor hen en voor de samenleving hanteerbaar zijn.

Kernboodschap 2: Aanpassing aan de komst van de wolf vergt van dierhouders een grote inspanning. Maar zij staan er niet alleen voor; de provincie Gelderland gaat hen helpen om effectieve maatregelen te nemen

De komst van de wolf vergt een grote inspanning van zowel professionele als hobbymatige dierhouders. Zij moeten maatregelen nemen die eerder niet nodig waren om hun dieren te beschermen tegen aanvallen van andere dieren. De schaphouders in het aangewezen leefgebied staan er niet alleen voor om de gevolgen van de komst van de wolf hanteerbaar te maken. De provincie ondersteunt hen financieel om op korte termijn maatregelen te nemen die wolvenaantallen voorkomen en tegelijkertijd een goede bedrijfsvoering niet in de weg staan. Helaas is er nog geen goede manier gevonden om schade door zwervende wolven te voorkomen. Dit is een van de punten die de commissie de komende twee jaar gaat onderzoeken.

Kernboodschap 3: Proactief handelen voorkomt leed voor dier en mens

Als samenleving willen we dat schapen, geiten en andere landbouwhuisdieren veilig kunnen grazen en dat ook blijvend weides en natuurterreinen worden begraasd. Voorzienbare risico's als gevolg van de komst van de wolf moeten zo veel mogelijk worden beperkt. Dat voorkomt onnodig leed voor het vee en voor de veehouder. Preventie doordat wolven via afrastering bij schapen en/of geiten worden weggehouden is in landen als Duitsland en Zwitserland tot nu toe de meest effectieve wijze gebleken om schade aan landbouwhuisdieren te voorkomen.²⁹ Daarom wordt daarop ingezet.

---

²⁹ Pro natura News, Wie der korrekte Elektrozaun vor dem Wolf schützt, 02-07-2019

Door te monitoren op de aanleg en het onderhoud van afrasteringen en op het gedrag van wolven bij de afrasteringen en daarbij ook gebruik te maken van camerabeelden, moet de komende jaren voortdurend worden getoetst of de maatregelen ook in de Gelderse en Nederlandse context effectief zijn. Daarover moet regelmatig en open worden gecommuniceerd met alle betrokkenen.

Kernboodschap 4: De wolvenpreventieve maatregelen zijn er voor alle schapen- en geitenhouders in het gebied

De toegankelijkheid van de ondersteuning door de overheid is zo laagdrempelig mogelijk. Daar waar kosten voor dierhouders stijgen bij het nemen van wolvenpreventiemaatregelen, krijgen ze onder voorwaarden een evenredige tegemoetkoming in de kosten. Daarvoor moet de overheid alle mogelijke communicatiekanalen gebruiken om enerzijds alle betrokken dierhouders te kunnen betrekken en informeren en anderzijds alle dierhouders in staat te stellen hun bevindingen en ervaringen te delen.

6.3.3 Communicatie-activiteiten

In de aanloop naar de vaststelling van dit preventieplan heeft de commissie consultaties georganiseerd met vertegenwoordigers van de verschillende stakeholders. De commissie en provincie organiseren vanaf augustus 2020 de communicatie rond de subsidieregeling voor de preventieve maatregelen.

De commissie vindt het van belang om blijvend met dierhouders, terreineigenaren, gemeenten en andere betrokken burgers in gesprek te blijven over de vestiging van de wolf, de gevolgen daarvan voor de dierhouderijen en ervaringen met het nemen van preventieve maatregelen. Voortschrijdende inzichten kunnen aanleiding geven tot nadere advisering aan het college van GS.

Daarom is de commissie voornemens halfjaarlijks een bijeenkomst in het gebied te organiseren met dierhouders en terreineigenaren. Daarnaast zal er sprake kunnen zijn van informatie-uitwisseling via de website <https://www.gelderland.nl/De-Wolf> waarop ruimte is voor informatie van verschillende partijen over de ontwikkeling van de wolf in Gelderland en Nederland, de preventieve maatregelen en de effecten ervan in Gelderland.

7 Een toekomst met de wolf

Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven doet de commissie geen uitspraak over de wenselijkheid of onwenselijkheid van de komst van de wolf in Nederland en specifiek in Gelderland. De ontwikkelingen sinds het eind van de vorige eeuw waarin de wolf een op Europees niveau beschermde status heeft gekregen (1978 Conventie van Bern) en het wegvallen van het IJzeren Gordijn hebben ertoe geleid dat het aantal wolven van de Centraal-Europese laaglandpopulatie sterk is gegroeid de afgelopen decennia. De populatie heeft zich in westelijke richting uitgebreid. In 1996 vestigde zich voor het eerst weer een wolf in het oosten van Duitsland en in 2000 is voor het eerst gesignaleerd dat de wolven zich daar voortplanten. De regelmatige aanwezigheid van de wolf in Nederland sinds 2015 en de vijf welpen die in 2019 op de Noord-Veluwe zijn geboren zijn het bewijs dat de wolf zich ook in Nederland heeft gevestigd. Daarnaast zullen ook in de toekomst zwervende wolven uit de omringende landen Duitsland, Frankrijk en België door ons land blijven trekken.

De komst van de wolf heeft geleid tot uiteenlopende reacties. Enerzijds wordt zijn komst begroet als een bijdrage aan herstel van natuurlijk evenwicht en aan versterking van de biodiversiteit. Anderzijds is er grote zorg over de veiligheid van vooral het vee op landbouwbedrijven en bij hobbyveehouders. Daarnaast is er bij eigenaren van natuurterreinen en bij gemeenten ook zorg over de veiligheid van de inwoners en recreanten in het aangewezen leefgebied van de wolf. Dit roept vragen op over bescherming van mens en dier tegen de wolf, de ontwikkeling van de wolvenpopulatie en de omgang met wolven. In dit plan richt de commissie zich conform haar opdracht primair op de beschermingsmaatregelen ter voorkoming van schade doordat schapen, geiten en andere landbouwhuisdieren worden aangevallen door wolven.

In aansluiting op hetgeen in het vorige hoofdstuk aan de orde is geweest, is het naar het oordeel van de commissie voor de acceptatie van het samenleven van mens en wolf van belang dat er zicht op en maatschappelijk vertrouwen is in een beheersbare ontwikkeling van de wolvenpopulatie en de effecten daarvan in ons land. De commissie ziet de aanpak zoals die ontwikkeld is voor bijvoorbeeld de eveneens beschermde bever daarvoor als een kansrijk voorbeeld.

In dit hoofdstuk gaat de commissie in op een aantal onderwerpen die aan de orde zijn als we kijken naar de toekomstige positie en ontwikkeling van de wolf in Nederland.

Achtereenvolgens komen aan de orde:

- ontwikkeling van de populatie;
- internationaal karakter van het vraagstuk;
- beheer.

7.1 Ontwikkeling van de populatie

Het is moeilijk te voorspellen hoe de populatie wolven zich in Nederland zal ontwikkelen. In Duitsland bedraagt de groei van de populatie op dit moment gemiddeld 30% per jaar. Maar er zijn verschillen tussen de deelstaten. Op plaatsen waar reeds in 2000 de eerste wolvenjongen werden geboren, is het groeipercentage van gevestigde wolven inmiddels beperkt tot 10%, terwijl elders waar in 2012 de eerste jongen werden geboren, het percentage ruim boven de 30% ligt.

In delen van Duitsland is de groei van de populatie dus groot en wordt ervaren dat men die groei en de effecten ervan onvoldoende kan beheersen. Er dient goed zicht te zijn op de ontwikkeling van de populatie om ervoor te zorgen dat tijdig kan worden gehandeld indien de ontwikkeling leidt tot ongewenste effecten die niet kunnen worden voorkomen door preventieve maatregelen. Om dat inzicht te krijgen, dient er zicht te zijn op factoren die van invloed zijn op de ontwikkeling van de populatie:

- habitatgeschiktheid en daaraan gekoppeld de aantallen beschikbare prooidieren;
- ecologische draagkracht en daar mede aan verbonden het maatschappelijk draagvlak;
- instroom uit het buitenland en de uitstroom naar het buitenland;
- sterfte door externe oorzaken zoals ziektes en door de invloed van de mens: bijvoorbeeld verkeer (aanrijdingen) en stroperij;
- sterfte of migratie door ontwikkeling in de hoeveelheid beschikbaar voedsel;
- sterfte of migratie door onderlinge concurrentie tussen roedels en individuele wolven en sterfte door inteelt indien er door omstandigheden weinig migratie is.

Deze factoren worden hieronder kort toegelicht.

Habitatgeschiktheid

Het landschap en de natuur van nu verschillen van die van 150 jaar geleden toen de wolf verdween uit Nederland. Veel meer grond is cultuurgrond geworden, de bebossing is toegenomen evenals de verstedelijking. Ook de hoeveelheid grofwild is toegenomen. De gevolgen voor de wolf zijn niet zonder meer te duiden omdat de wolf zich goed blijkt aan te passen aan de omstandigheden. Toch lijkt de bevolkingsdichtheid wel van belang. Uit gegevens uit Duitsland blijkt dat wolven zich vestigen in gebieden met een bevolkingsdichtheid tot 115 inwoners per km².³⁰ In Nederland is de gemiddelde bevolkingsdichtheid gemiddeld 504 inwoners per km², maar er zijn gemeenten in Nederland waar minder dan 100 inwoners per km² zijn. Van de Veluwe gemeenten zijn er vier met een dichtheid onder de 100 inwoners per km².

Echter, de omstandigheden zijn in Nederland weer heel anders dan in de meeste wolvegebieden in Duitsland. Met name de vee-dichtheid is vele malen hoger. We weten dan ook niet hoe de populatieontwikkeling er uit zal zien. Het is niet uit te sluiten dat de wolf zich aanpast aan grotere bevolkingsdichtheden en dat de populatie sterk zal groeien. Hoewel dit zeker geen uitgemaakte zaak is, dient ook met dit scenario rekening gehouden te worden. In Duitsland verscherpt het debat rond de wolf en zijn er partijen die aanpassing van de Europese wetgeving noodzakelijk achten met betrekking tot ingrijpen in de populatie.

Wolven houden zich op verschillende plekken op. Zij passen zich aan de omgeving aan. Bepalend is de hoeveelheid voedsel. Op plaatsen waar hoefdieren zich in het wild

³⁰ D. Fechter en I. Storch. How Many Wolves (*Canis lupus*) Fit into Germany? The Role of Assumptions in Predictive Rule-Based Habitat Models for Habitat Generalists. PlosOne. 2014.

ophouden of waar voldoende kleine dieren zoals hazen en konijnen zijn, is er voor de wolf een geschikte habitat.

Ecologische draagkracht en maatschappelijk draagvlak

Er is nu één roedel op de Noord-Veluwe en een individuele wolf op de Midden-Veluwe. Er kunnen gelet op de omvang van het gebied enkele roedels ontstaan.³¹ De groei van de populatie wordt beïnvloed door ecologische factoren (ecologische draagkracht). De vestiging en groei van het aantal wolven in Gelderland speelt zich af in een landschap waar de mens dominant is. Dat betekent dat we naast ecologische draagkracht, ook met sociale, culturele en economische factoren te maken hebben. Ook kunnen er ecologische gevolgen in het huidige cultuurlandschap optreden, die kunnen leiden tot discussie over de wenselijkheid van de wolf in gebieden en tot begrenzing van gebieden waar de wolf kan worden toegelaten.

Gedeputeerde Staten van Gelderland hebben een gebied aangewezen als leefgebied voor de wolf waarbinnen preventieve maatregelen worden gesteund om de schade vanwege wolven te voorkomen. Evenzo kan de rijksoverheid om redenen van ecologische draagkracht en relevante sociale, culturele en economische factoren een gebied aanwijzen waar geen wolven gewenst zijn en/of dat niet geschikt is als leefgebied voor de wolf, bijvoorbeeld omdat er geen of onvoldoende wilde prooidieren zijn.

Instroom en uitstroom

Instroom en uitstroom hebben invloed op de ontwikkeling van de gevestigde populatie. Instroom en uitstroom betekenen dat er zwervende wolven zijn. Deze worden op een aantal plaatsen in Nederland gesignaleerd.

Het is mogelijk dat door in- en uitstroom sprake is van corridors in Nederland waar wolven doorheen trekken van Duitsland naar België en Frankrijk. Ook de zwervende wolven zouden tot de populatie gerekend moeten worden. In die corridors is er ook een verhoogd risico dat landbouwhuisdieren aangevallen worden. Indien corridors aanwijsbaar zijn waar wolven herhaaldelijk doorheen trekken, adviseert de commissie in die gebieden ook preventieve maatregelen te overwegen om schade aan landbouwhuisdieren te voorkomen.

Sterfte door externe oorzaken

Dat sterfte door aanrijdingen reëel is, blijkt niet alleen uit cijfers uit Duitsland waar 97 wolven zijn aangereden in 2019. Ook op de Veluwe is in februari van dit jaar een jonge wolf aangereden. Nederland kent een relatief dicht wegennet. Dat geldt zelfs voor de Veluwe. Invloed van het verkeer op de populatieontwikkeling zal dus merkbaar zijn.

Sterfte of migratie door hoeveelheid beschikbaar voedsel

Bij de beschrijving van de habitatgeschiktheid is al genoemd dat het aantal prooidieren van invloed is op de populatieontwikkeling. Dat betreft in de eerste plaats prooidieren in het wild: herten, reeën, wilde zwijnen en hazen. Daarnaast gaat het om landbouwhuisdieren. Als preventieve maatregelen effectief worden ingezet, zet dat een rem op de hoeveelheid beschikbaar voedsel in het gebied op de Veluwe.

Op de Veluwe is het aantal prooidieren in het wild groot. Dat is elders in Nederland minder het geval, al komt de ree in grote delen van het land wel talrijk voor. Wilde prooidieren

---

31 Uit: interview met Linnartz Voor de wolven, www.jagersvereniging.nl, 2019.

gaan in de loop van de tijd mijndend gedrag vertonen op die plaatsen waar wolven veelvuldig komen, zoals nabij een voortplantingslocatie. Zij zullen voorzichtiger in hun gedrag zijn en zich verplaatsen om zich te verschuilen voor de wolf. Zij zullen minder zichtbaar zijn. Er mag worden verwacht dat de populatiegroei van wolven beperkt is in gebieden waar minder wild is, waar het wild zich effectief verschuilt en waar preventieve maatregelen genomen worden.

Sterfte of migratie door concurrentie en inteelt

Concurrentie tussen wolven en wolvenroedels vlakken de groei van een populatie af. Territoriale wolven verdedigen hun territorium en doden binnendringende soortgenoten. Op deze manier reguleert de populatie zichzelf. Bij een kleine populatie waarbij er weinig vers bloed kan instromen, zal inteelt uiteindelijk leiden tot sterfte. Dat komt vooral voor in 'afgesloten' gebieden.

7.2 Internationaal vraagstuk

Door de opname van de wolf als beschermd soort in Bijlage IV van de Europese Habitatrichtlijn hebben de lidstaten de plicht te streven naar een 'gunstige staat van instandhouding'. Dat is het geval als de populatieomvang van de soort groot genoeg is om duurzaam voort te bestaan, het natuurlijke verspreidingsgebied daadwerkelijk bezet kan worden en er voldoende geschikt leefgebied aanwezig is en blijft.

Op Nederlandse schaal, laat staan op de Gelderse schaal, kan daarvan geen sprake zijn. Nederland moet daarom worden gezien als onderdeel van het natuurlijke verspreidingsgebied van de wolf op het niveau van het Centraal-Europees Laagland. Dit betreft ruwweg: Polen, Duitsland en Nederland en mogelijk ook te betrekken België, Denemarken en delen van Frankrijk. Vanuit ecologisch perspectief is het logisch om de gunstige staat van instandhouding op dit geografische schaalniveau te beoordelen en niet op het niveau van lidstaten, zoals gebruikelijk is binnen de Habitatrichtlijn. Daarop kan dan ook alleen in internationaal verband worden geacteerd. Nederland zal daar een bijdrage aan moeten leveren. Er zal in internationaal verband moeten worden bepaald wat de minimale bijdrage aan de instandhouding voor Nederland – en mogelijk voor Gelderland is. De internationale benadering sluit ook aan op het feit dat het vraagstuk van de wolven in relatie tot de samenleving landgrensoverschrijdend is.

Daarom is de Gelderse schaal te klein voor beleid dat gericht is op bescherming van de wolf met in achtneming van andere belangen. Dat geldt ook voor de Nederlandse schaal. Het is gewenst dat zo mogelijk op internationale schaal, op het niveau van het Centraal-Europees laagland gewerkt wordt aan een managementplan voor de wolf. Dat plan moet zich richten op de realisatie van de gunstige staat van instandhouding van de wolf, landbouwbelangen, recreatiebelangen, leefbaarheid van het gebied, en belangen op het vlak van terreinbeheer en jacht. Ook in het Interprovinciaal wolvenplan wordt hiervoor in navolging van de Europese Commissie gepleit.³² Dergelijke plannen bestaan al in Duitsland op deelstaatniveau.³³ Natuurbeleid is in Nederland belegd bij de provincies. Het vraagstuk van de wolven overstijgt de individuele provincies. Daarom is het Interprovinciaal wolvenplan in 2019 opgesteld. Het vraagstuk leent zich echter meer voor een nationale benadering waarbij ook de rijksoverheid is betrokken. Vanuit nationaal niveau kan het vraagstuk ook effectiever worden opgeschaald naar het Europees niveau.

³² Interprovinciaal wolvenplan, 2019, p. 10.

³³ G. Groot Bruinerink e.a., p. 55.

7.3 Beheer: escalatieladder

Op dit moment is nog er geen basis voor beheer van de wolvenpopulatie met het oog op de omvang van die populatie. Zoals hierboven is aangegeven, kan zo'n basis alleen maar gevonden worden in een wolvenbeheerplan dat de Europese toets aan de voorwaarden uit de Habitatrichtlijnen kan doorstaan. Tegelijkertijd is de aanleiding voor dit preventieplan de ervaren schade en het voorkomen van toekomstige schade aan landbouwhuisdieren door wolven en de zorgen in de maatschappij over de komst van de wolf. Die zorgen betreffen de mogelijke invloed op de veiligheid van dieren en de veiligheidsbeleving van de mens. In dat verband adviseren wij dat ook voor de wolf, net als bijvoorbeeld voor de bever³⁴, een escalatieladder wordt geïntroduceerd om het beheer vorm te geven. Het Interprovinciaal wolvenplan biedt hiervoor al een eerste aanzet.

Escalatieladder	
Activiteit	Toelichting
1. Niet lokken	Door binnen en buiten de bebouwde kommen geen voedingsmiddelen, zoals vleesresten, te deponeren.
2. Effectief gescheiden houden van wolf en vee	Dit geldt voor landbouwhuisdieren als mogelijke prooi. Het gescheiden houden gebeurt door preventieve maatregelen zoals in dit plan omschreven. Het gaat vooral om het vlak-dekkend aanbrengen van afrasteringen in een gebied. Hiertoe kan ook behoren het omheinen van natuurgebieden en parken, zoals het nationaal Park De Hoge Veluwe.
3. Ontmoedigen van ongewenst gedrag van de wolf	Dit heeft betrekking op het benaderen door een wolf van zowel landbouwhuisdieren als de mens en de bewoonde wereld. Het gaat hierbij om maatregelen die gebruik maken van het lerend vermogen van de wolf. Ook hier gaat het om afrasteringen en daaraan gekoppeld negatieve prikkels, onder meer door elektriciteit gekoppeld aan afrasteringen.
4. Verjagen van de wolf	Uit de wetgeving volgt dat niet-dodelijke maatregelen benut kunnen worden om een wolf te leren geen ongewenst gedrag te vertonen en hem zo nodig uit een gebied te verjagen, bijvoorbeeld door akoestische methoden (knalgeluiden). Verjagen is ook aan de orde in een gebied waar wolven niet gewenst zijn en/of dat niet geschikt is als leefgebied voor de wolf.
5. Afschot van de wolf	Afschot van een wolf is aan de orde indien effectief verjagen niet mogelijk is en de wolf problematisch gedrag vertoont of indien door het gedrag van de wolf een ongewenste situatie ontstaat die niet zonder afschot kan worden teruggedraaid. Daarvan is bv. sprake als: – de wolf herhaaldelijk door preventieve maatregelen beschermd vee blijft aanvallen; – de wolf daarbij effectief aangebrachte afrastering weet te omzeilen, bijvoorbeeld door op een of andere wijze toch heeft aangeleerd te springen; – de wolf zich vestigt in een gebied met te weinig wilde prooidieren waardoor een grote druk ontstaat op andere voedselbronnen, waaronder landbouwhuisdieren, en het verjagen van de wolf niet lukt; – de wolf zich mengt of dreigt te mengen met honden wat leidt tot ongewenste hybridisatie; – een individuele wolf tam wordt en (herhaaldelijk) de mens gaat opzoeken en daardoor een bedreiging vormt. In een situatie waarbij zich een acuut veiligheidsprobleem voordoet, kan de politie op basis van een besluit van de burgemeester (op grond van de Gemeentewet art 175 en 176) optreden en overgaan tot het doden van een wolf.

Tabel 8. Escalatieladder

Het provinciaal bevoegd gezag kan de escalatieladder uitwerken door bijvoorbeeld concreet vast te leggen wanneer sprake is van een probleemwolf: het maximaal aantal aanvallen van dezelfde wolf op door adequate afrastering beschermde dieren.

34 Beheerplannen voor de bevers in de provincies Gelderland (Uitvoeringskader Fauna Gelderland uit 2019) en Limburg (Faunabeheerplan Bever 2017-2020).

Bij deze escalatieladder wil de commissie nog twee kanttekeningen plaatsen. Die hebben betrekking op het aanbrengen van rasters en op de het ultieme middel van afschot.

Verrastering van het gebied

Het plaatsen van vaste of verplaatsbare afrasteringen rond kuddes schapen en geiten in het kader van de 'sporten' 2 en 3 van de escalatieladder, is de meest effectieve preventiemaatregel die in de huidige omstandigheden in het aangewezen leefgebied op de Veluwe kan worden genomen. In het geval van wolvenbestendig maken van bestaande omheiningen heeft dit geen effect op de toename van het aantal afrasteringen op de Veluwe. Er zullen echter ook vaste en verplaatsbare afrasteringen bijkomen. Wanneer het in dit plan beoogde beleid gericht op vlakdekkende afrastering van kuddes op de Veluwe effectief is, dan heeft dit consequenties voor natuur en landschap. Voor het landschap gaat het vooral om optische effecten. Voor de natuur kunnen rasters ook leiden tot het hinderen van migraties van andere diersoorten, terwijl het beleid de afgelopen jaren juist gericht is op het vergroten van passagemogelijkheden van wilde dieren. Dit is echter een vraagstuk van beperkte omvang, omdat het op de Veluwe naar verwachting gaat om afrasteringen van terreinen met een beperkte omvang van 1 tot maximaal 3 hectare in agrarisch gebied. De afrastering van verschillende professionele en hobbymatige dierhouders en gescheperde kuddes is naar verwachting ook niet aansluitend. Er blijven diverse passagemogelijkheden voor alle wilde diersoorten. Damherten en edelherten en in mindere mate reeën zijn in staat om over rasters van 120 cm en hoger heen te springen.

Wolf en schapen
effectief gescheiden

Afschot

Er kan een situatie ontstaan waarin de escalatieladder is doorlopen, het problematisch gedrag van de wolf blijvend is en de preventieve maatregelen niet het gewenste effect hebben waardoor de negatieve effecten niet te voorkomen zijn. Dan resteert met in achtneming van artikel 3.8 van de Wet natuurbescherming alleen afschot. Daarvan wordt in de literatuur opgemerkt dat er ongewenste neveneffecten aan afschot kunnen

kleven.³⁵ Wanneer bijvoorbeeld een van de ouderdieren van een roedel wordt afgeschoten, kan dat ertoe leiden dat de jongen voor zichzelf moeten zorgen. Ze kunnen dan het genoemde problematisch gedrag overnemen van de gedode ouder en geleerd hebben dat landbouwhuisdieren een relatief makkelijke prooi zijn. Dat kan leiden tot de noodzaak van verdergaande beheermaatregelen, zoals afschot van een roedel, wat op gespannen voet kan komen te staan met de Europese en Nederlandse regelgeving.

Naar verwachting zal afschot van wolven niet of zeer sporadisch aan de orde zijn de komende jaren in Nederland. Toch zal in dat verband op basis van juridisch en ander onderzoek en ontwikkeling van specifieke jachtvormen moeten worden nagedacht over mogelijkheden van afschot en zal landelijk regelgeving moeten worden ontwikkeld. Er moet duidelijkheid ontstaan over wat wel en niet is toegestaan en wat effectief mogelijk is indien afschot noodzakelijk en onvermijdelijk is op basis van de escalatieladder.

---

³⁵ C. Imbert *et al.* 'Why do wolves eat livestock? Factors influencing wolf diet in northern Italy', Biological Conservation. Elsevier Ltd, 2016 pp. 156-168.

8 Adviezen

Bij de onderwerpen in de voorgaande hoofdstukken is in een aantal gevallen vermeld wat het advies van de commissie over het onderwerp is. Dit hoofdstuk zet de adviezen van de commissie nog eens expliciet op een rij.

1. De kern van dit gebiedsgericht preventieplan is: in het beleid van de provincie staat voorop dat voorkomen wordt dat dierhouders schade lijden als gevolg van de komst van de wolf in het door GS aangewezen gebied. De commissie adviseert GS om houders van schapen en geiten in het gebied – zowel professionele dierhouders, hobbyhouders als eigenaren van gescheperde kuddes – in de periode tot 2022 via een subsidieregeling financieel te ondersteunen bij het realiseren van afrasteringen. Het gaat om afrasteringen op vaste en niet-vaste percelen die aan eisen voldoen die in dit preventieplan staan genoemd.
2. De commissie adviseert om de volgende maatregelen voor subsidie in aanmerking te laten komen:
  - voor schapen en geiten op vaste percelen: gaas met stroomdraden of afrastering bestaande uit minimaal vijf stroomdraden; beide 120 cm hoog;
  - voor schapen en geiten op niet-vaste percelen: verplaatsbare afrastering in de vorm van een flexinet (al dan niet met een extra stroomdraad) of een afrastering met stroomdraden, beide 120 cm hoog.

Om voor een bijdrage uit de subsidieregeling in aanmerking te komen, dienen de afrasteringen te voldoen aan de eisen die worden gesteld in Bijlage 1 van dit preventieplan.
3. De commissie adviseert te bevorderen dat in andere provincies dezelfde normen en regelingen voor vergoedingen voor preventieve maatregelen gelden.
4. De commissie adviseert de volgende vergoedingen in de provinciale subsidieregeling op te nemen:

Soort	Kostensoort	Vergoedingsbedrag
Vaste afrastering om vaste percelen	Vaste kosten, volledige vergoeding	€ 500,- (prijspeil 2020).
	Variabele kosten	€ 3,- per strekkende meter
Verplaatsbare afrastering voor niet-vaste percelen	Plafondbedrag per schaap of geit*	€ 100,-
	Voor weidebedrijven: vaste kosten autowinder/draadoprolsysteem, volledige vergoeding	€ 4.000,- (prijspeil 2020)
	Voor weide- en begrazingsbedrijven: kosten per schaap of geit	€ 30,-

Tabel 9. Vergoedingsbedragen voor wolfwerende afrasteringen

5. De commissie adviseert om zo spoedig mogelijk na vaststelling van dit preventieplan de provinciale subsidieregeling vast te stellen en in werking te laten treden.
6. De commissie adviseert om vooralsnog (zie hieronder advies 7) de volgende personen en organisaties voor een financiële bijdrage vanuit de subsidieregeling in aanmerking te laten komen:
  - professionele schapen- en geitenhouderijen;
  - hobbyhouders schapen en geiten;
  - eigenaren van gescheperde kuddes en natuurbegrazingsbedrijven.
7. De commissie adviseert om te onderzoeken:
  - hoeveel extra arbeid de extra maatregelen ter bescherming van de landbouwhuisdieren kosten en of daar een vergoeding tegenover kan staan, al dan niet in de vorm van een eco-dienst.
  - of maatregelen ter bescherming van de landbouwhuisdieren extra arbeidskosten met zich meebrengen en in welke omvang, en of daar een vergoeding tegenover kan staan, al dan niet in de vorm van een eco-dienst;
  - of en op welke wijze vergoeding in de onderhoudskosten mogelijk is;
  - of op korte termijn een vergoedingsregeling voor andere landbouwhuisdieren dan schapen en geiten mogelijk is, dan wel dat de vergoedingsregeling die in dit plan wordt voorgesteld wordt uitgebreid naar andere landbouwhuisdieren.

Tabel 10. Indicatie van budget voor subsidieregeling preventieve maatregelen voor het door GS in maart 2019 aangewezen leefgebied van de wolf.

Begrotingsjaar	Budget voor vaste percelen x € 1.000	Budget voor niet-vaste percelen x € 1.000
2020	250 – 400	60 – 100
2021	350 – 500	60 – 100

8. De commissie adviseert de provincie om op korte termijn met alle betrokken gemeenten in het aangewezen gebied in overleg te gaan over de wijze waarop de ruimtelijke en landschappelijke inpassing van afrasteringen zo snel mogelijk kan plaatsvinden en over uitvoeringsaspecten die daarbij aan de orde zijn. Hierbij moet onder andere rekening worden gehouden met de relatie met de Wet natuurbescherming. Het is wenselijk dat wordt gekomen tot een praktisch uitvoeringskader dat kan leiden tot een gedragen standaardmotivering.
9. De commissie adviseert GS om met gemeenten de ruimtelijke inpassing van afrasteringen te faciliteren waarbij het volgende geldt:
  - Bestaande afrasteringen zijn meestal vergunningsvrij:
    - voor percelen met de bestemming ‘erf’ of ‘agrarisch’;
    - bij ophoging tot 120 cm;
    - met toepassing van elektrische bedrading;
    - met inachtneming van regels uit de gemeentelijke APV.
  - Nieuwe afrasteringen zijn vergunbaar:
    - voor percelen met bestemming ‘erf’ of ‘agrarisch’;
    - met toepassing van elektrische bedrading;
    - met inachtneming van regels uit de gemeentelijke APV;
    - waarbij op grond van zwaarwegend belang zo nodig mag worden afgeweken van een negatief welstandsadvies.

- Bestaande en nieuwe afrasteringen zijn vergunbaar:
  - op percelen met de bestemming ‘natuur’;
  - met toepassing van elektrische bedrading;
  - met inachtneming van regels uit de gemeentelijke APV;
  - tot een hoogte van 120 cm
  - waarbij gebruik wordt gemaakt van een door provincie en gemeenten gezamenlijk geaccordeerde standaardmotivatie in de aanvraag en de beschikking.

Het is wenselijk dat de tekst van de standaardmotivatie door provincie, gemeenten en eventueel Welstandscommissies gezamenlijk wordt opgesteld, rekening houdend met wet- en regelgeving.

Het is voorts wenselijk dat bij vaste afrasteringen langs publiek toegankelijke paden of wegen bordjes worden geplaatst met de waarschuwing dat de afrastering onder elektrische spanning staat.

10. De commissie adviseert GS om bij gemeenten te bevorderen dat zij – in aansluiting op bestaande regels in de gemeenten – verplaatsbare tijdelijke afrasteringen zonder vergunning toestaan:
  - in de zomerperiode voor de duur tot circa drie weken;
  - in de winterperiode voor de duur tot circa drie maanden;
  - rond percelen met een omvang van in ieder geval twee hectare.
11. De commissie adviseert om de schaderegeling die in het Interprovinciaal wolvenplan is vastgelegd voort te zetten, waarbij vanaf 2022 als voorwaarde voor het toekennen van een schade-uitkering aan dierhouders in het aangewezen gebied geldt dat de dieren worden beschermd door afrasteringen die voldoen aan de eisen uit dit preventieplan.
12. De commissie adviseert om voortdurend te monitoren hoe de gesignaleerde wolven zich in en rond het aangewezen gebied op de Veluwe bewegen om zo nodig de gebiedsgrenzen aan te passen of gemotiveerd preventieve maatregelen van dierhouders buiten het aangewezen gebied te ondersteunen.
13. De commissie adviseert om periodiek informatiebijeenkomsten te organiseren waarbij dierhouders, overheid (provincie, BIJ12, gemeenten) en andere betrokken organisaties ervaringen met preventieve maatregelen kunnen delen.
14. De commissie adviseert om in het gebied en in interprovinciaal verband te bevorderen dat er een verfijnd monitoringsysteem ontstaat dat een betrouwbaar beeld geeft van het gedrag van wolven, de effecten van preventieve maatregelen en de ontwikkeling van de wolvenpopulatie in Nederland. De commissie adviseert voorts om over de resultaten van de monitoring op een evenwichtige wijze te communiceren.
15. De commissie adviseert om de ondersteuning van dierhouders bij het opzetten van vaste en niet-vaste afrasteringen uit te breiden van gebieden waar de wolf zich heeft gevestigd naar gebieden die als vaste corridors kunnen worden aangemerkt vanwege aanwijsbare vaste patronen in de trek van zwervende wolven. Het is wenselijk dat op zo kort mogelijke termijn in landelijk verband onderzoek wordt gedaan naar het bestaan van corridors.

16. De commissie adviseert om in relatie tot de escalatieladder die in dit plan is opgenomen nader onderzoek te doen naar de mogelijkheden om gebieden in Nederland aan te wijzen waar de aanwezigheid van wolven ongewenst is en/of die niet geschikt zijn als kansrijk leefgebied van de wolf, bijvoorbeeld omdat er onvoldoende wilde prooidieren in het gebied zijn.
17. De commissie adviseert om in landelijk verband in overleg tussen de provincies en de rijksoverheid te komen tot een beleid dat gericht is op de beheersbaarheid van de populatieontwikkeling van wolven in Nederland en de effecten hiervan, waarbij de ecologische draagkracht en het maatschappelijk draagvlak van de ontwikkeling van de wolvenpopulatie worden betrokken. Daarbij past ook een verdere uitwerking en concretisering van de escalatieladder.
18. De commissie adviseert aan alle betrokkenen om onderling in gesprek te blijven over de impact van de wolf en daarbij begrip te hebben voor verschillen in belangen en natuurvisies. Door gezamenlijk vooruit te kijken ontstaat draagvlak om tijdig in te grijpen en ongewenste ontwikkelingen te voorkomen.

Bijlage 1 Specifieke eisen aan afrastering

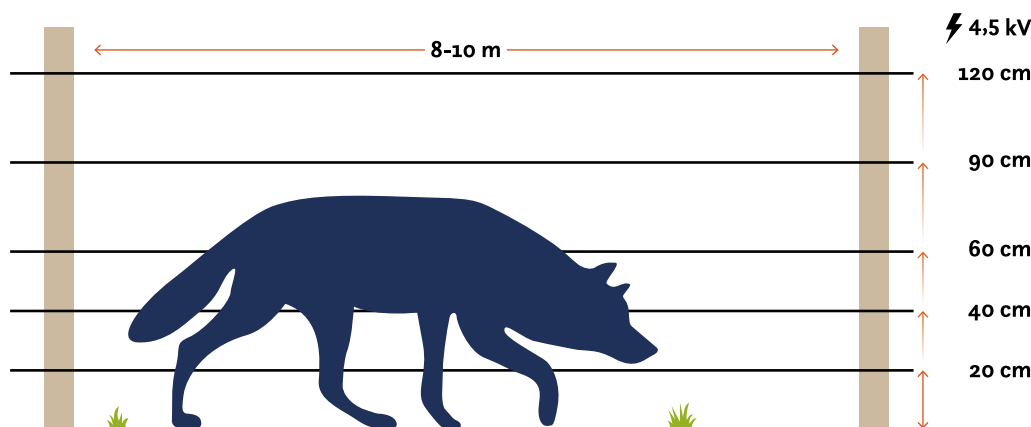
In deze bijlage staan de eisen waaraan de verschillende afrasteringen moeten voldoen om voor een tegemoetkoming uit de subsidieregeling van de provincie in aanmerking te komen. De eisen waarborgen onder normale omstandigheden dat de afrastering voldoende preventief werkt en een wolf van de schapen of geiten binnen de afrastering afhoudt.

Algemene eisen

- De volgende eisen worden aan alle vier de soorten afrasteringen gesteld:
- De elektrische spanning op de stroomdraden bedraagt minimaal 4500 volt (4,5 kilo volt – 4,5 kV).
- De impulsenergie van het schrikdraadapparaat is minimaal 1,5 joule. Om overal voldoende spanning op de draden te houden kan bij grotere weiden een hogere impulsenergie nodig zijn.
- De afstand van de bovenste draad tot de grond is minimaal 120 cm.
- De afstand van de onderste draad tot de grond is maximaal 20 cm.
- Voor toegangspoorten gelden dezelfde eisen als voor de afrastering zelf.
- Er is geen opstapmogelijkheid hoger dan 30 cm buiten de afrastering binnen een afstand van 2 meter.

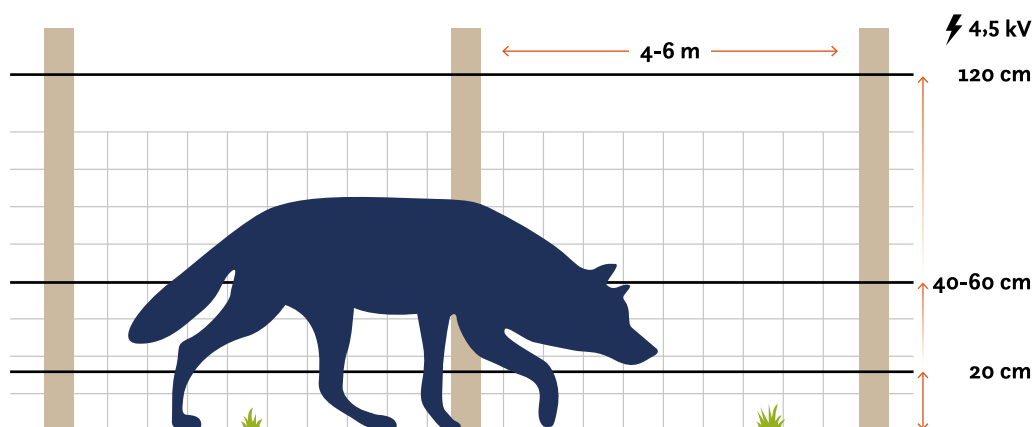
A. Vaste afrastering

Vaste afrastering met stroomdraden

- De draden zijn aan de buitenzijde van de palen bevestigd.
- Er zijn minimaal 5 draden.
- De afstand tussen de onderste draden is maximaal 20 cm. Bij 5 draden is de draadverdeling
- 20-40-60-90-120 cm; bij 6 draden: 20-40-60-80-100-120.
- De eventuele afwijking van de afstanden van de draden bedraagt maximaal 5 cm.
- De afstand tussen de palen waaraan de draden zijn bevestigd is maximaal 10 meter.
- De hoekpalen zijn stevig.

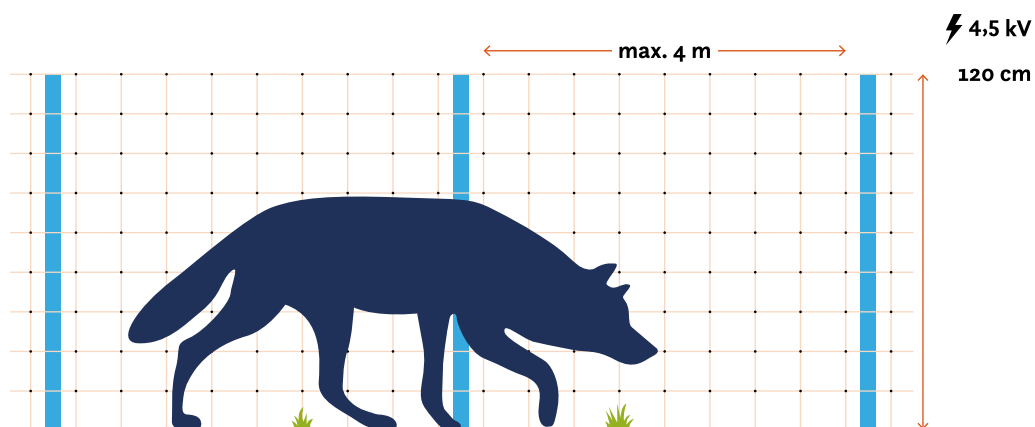
Vaste afrastering met gaas met stroomdraden

- Het gaas bevat aan de buitenzijde minimaal 3 stroomdraden
- De afstand tussen de middelste draad en de grond is 40 – 60 cm.
- De afstand tussen de palen is zodanig dat het gaas stevig staat (4 – 6 meter).
- Hoekpalen zijn stevig.

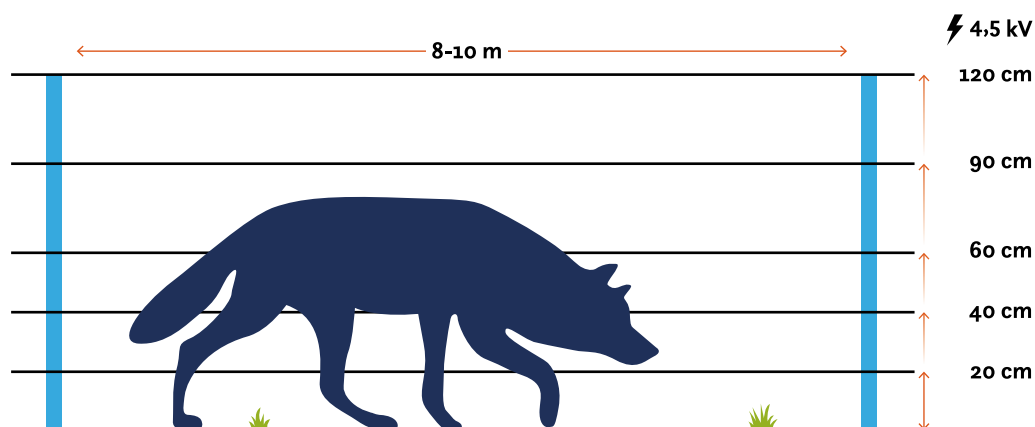
B. Verplaatsbare afrastering

Flexinet

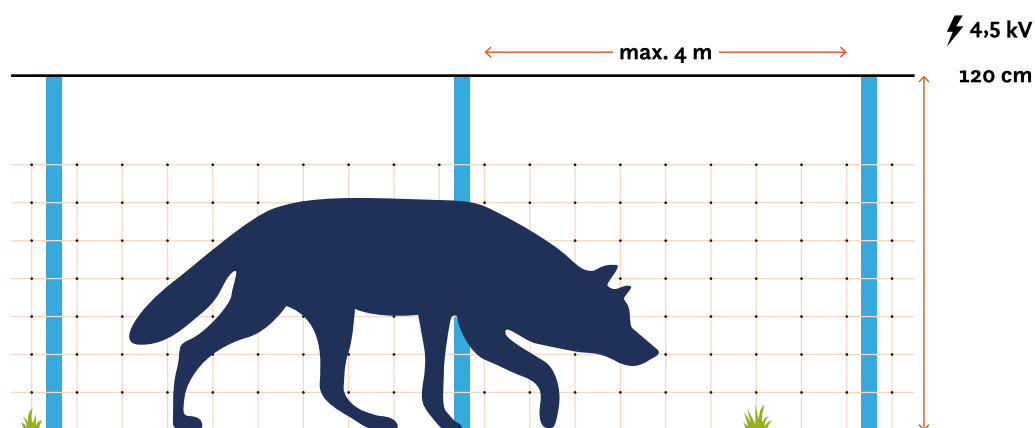
- Hoogte van het flexinet is 120 cm.
- De afstand tussen de palen is maximaal 4 meter.
- De flexinetten staan stevig en strak opgesteld.

Verplaatsbare afrastering met stroomdraden

- De draden zijn aan de buitenzijde van de palen bevestigd.
- Er zijn minimaal 5 draden.
- De afstand tussen de onderste draden is maximaal 20 cm. Bij 5 draden is de draadverdeling
- 20-40-60-90-120 cm; bij 6 draden: 20-40-60-80-100-120.
- De eventuele afwijking van de afstanden van de draden is maximaal 5 cm.
- De afstand tussen de palen (materiaal: kunststof of metaal) waaraan de draden zijn bevestigd bedraagt maximaal 10 meter.
- Hoekpalen van het perceel zijn stevig.

Flexinet met stroomdraad

- De afstand tussen de bovenste draad en de bovenzijde van het flexinet is maximaal 30 cm.
- De afstand tussen de palen is maximaal 4 meter.
- De flexinetten staan stevig en strak opgesteld.

Bijlage 2   Rekenvoorbeelden vergoedingen

Onderstaande rekenvoorbeelden betreffen situaties zoals die in Gelderland kunnen bestaan.

Voorbeeld A – Vast perceel

Een schapenhouder heeft in het Identificatie & Registratie systeem (I&R Dieren) van de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO) de volgende aantallen dieren:

Tabel 11.

Peildatum	Aantal dieren op stallijst
1-2-2019	10
1-5-2019	20
1-8-2019	20
1-11-2019	10
gemiddeld	15

Hij weidt gemiddeld 15 schapen op een perceel met vaste afrasteringen met een omtrek van 400 meter. De vergoeding voor de variabele kosten bedraagt:

400 meter x € 3 per meter = € 1.200,-

Per dier is dit € 1.200,- / 15 = € 80,-

Dit is lager dan het plafondbedrag van € 100,- per dier.

De totale vergoeding voor het nemen van preventieve maatregelen bedraagt:

Vaste kosten € 500,-

Variabele kosten (400 x € 3,-) € 1.200,-

Totale vergoeding € 1.700,-

Voorbeeld B – Vast perceel met klein aantal dieren

Een hobbyhouder heeft gemiddeld over de 4 peildata 6 schapen lopen in een perceel met een omtrek van 400 meter. De vergoeding voor de variabele kosten zou dan bedragen:

400 meter x € 3 per meter = € 1.200,-

Per dier is dit € 1.200,- / 6 = € 200,-

Dit is hoger dan het plafondbedrag van € 100,- per dier. Dit betekent dat bij de berekening van de variabele kosten het plafondbedrag moet worden gehanteerd:

6 schapen x € 100,- per schaap = € 600,-

De totale vergoeding voor het nemen van preventieve maatregelen bedraagt:

Vaste kosten € 500,-

Variabele kosten (6 x € 100,-) € 600,-

Totale vergoeding € 1.100,-

Voorbeeld C – Weidebedrijf met niet-vaste afrasteringen

Een weidebedrijf heeft gemiddeld over de 4 peildata 400 schapen. Het bedrijf gebruikt verplaatsbare afrasteringen met stroomdraden. Aangezien het bedrijf meer dan 100 schapen heeft, komt het in aanmerking voor een vergoeding voor een autowinder draadoprolsysteem.

De vergoeding bedraagt:

Vast bedrag autowinder	€ 4.000,-
Variabele kosten per schaap (400 x € 30,-)	€ 12.000,-
Totaal	€ 16.000,-

Voorbeeld D – Begrazingsbedrijf met niet-vaste afrasteringen

Een begrazingsbedrijf heeft gemiddeld over de 4 peildata 250 schapen. Het bedrijf gebruikt flexinetten.

De vergoeding bedraagt:

250 schapen x € 30,- per schaap	€ 7.500,-

Voorbeeld E – Combinatie vaste afrasteringen met niet-vaste afrasteringen

Een weidebedrijf heeft gemiddeld over de 4 peildata 400 schapen. Het bedrijf plaatst op een huiskavel een vaste afrastering met een lengte van 1.000 meter. Daarnaast gebruikt het bedrijf verplaatsbare afrasteringen met stroomdraden voor het naweiden op andere percelen.

De vergoeding bedraagt:

Vaste kosten vast afrasteringen	€ 500,-
Variabele kosten vast perceel (1.000 x € 3,-)	€ 3.000,-
Vast bedrag autowinder	€ 4.000,-
Variabele kosten per schaap (400 x € 30,-)	€ 12.000,-
Totaal	€ 19.500,-

Bijlage 3 Aantallen schapen in Nederland en Gelderland

In hoofdstuk 2 van dit plan staan in paragraaf 2.2.3 de aantallen schapen en geiten genoemd in het aangewezen gebied: 6.758 schapen verdeeld over 382 locaties en 1.782 geiten verdeeld over 226 locaties. Onderstaande tabel geeft het totaal aantal schapen in geheel Gelderland en in heel Nederland.

Regio's	Nederland			Gelderland (PV)		
Perioden	2000	2010	2019	2000	2010	2019
Aantal dieren						
Schapen, totaal	1.304.567	1.129.500	916.399	160.820	154.632	127.646
Schapen (indeling tot 2018)						
Lammeren	603.837	546.211	-	73.946	75.851	-
Ooien	679.776	558.184	-	82.968	75.265	-
Rammen	20.954	25.105	-	3.906	3.516	-
Schapen (indeling vanaf 2018)						
Schapen, 0-7 maanden	-	-	333.465	-	-	46.694
Schapen voor de melk, 7 mnd - 1 jaar	-	-	2.050	-	-	69
Schapen voor de melk, ouder dan 1 jaar	-	-	14.252	-	-	490
Overige schapen, 7 mnd - 1 jaar	-	-	102.523	-	-	13.723
Overige schapen, ouder dan 1 jaar	-	-	436.889	-	-	61.553
Rammen	-	-	27.220	-	-	5.117
Aantal bedrijven						
Schapen, totaal	17.574	12.871	8.359	2.872	2.050	1.385
Schapen (indeling tot 2018)						
Lammeren	13.919	9.977	-	2.192	1.549	-
Ooien	17.249	12.773	-	2.816	2.032	-
Rammen	5.630	5.974	-	1.041	1.010	-
Schapen (indeling vanaf 2018)						
Schapen, 0-7 maanden			5.455			900
Schapen voor de melk, 7 mnd - 1 jaar			97			11
Schapen voor de melk, ouder dan 1 jaar			156			20
Overige schapen, 7 mnd - 1 jaar			4.781			709
Overige schapen, ouder dan 1 jaar			8.113			1.338
Rammen			5.631			831

Tabel 12. Aantallen schapen in Nederland en Gelderland, november 2019, Bron Centraal Bureau voor de Statistiek

Bijlage 4   Bronnen

- BIJ12
  - Bescherming van vee tegen wolf, brochure, z.j.
  - Kwartaalbericht over de wolf, monitoring en schadecijfers, 2020
  - Monitoringplan wolf, november 2019
  - PreventieKit, Module Wolven, vossen en marterachtigen, z.j.
  - Protocol algemeen – Canis Lupus, 2019
  - Richtlijn taxatie en prijzen bij wolvenschade in de schapenhouderij, Richtlijn van BIJ12 ten behoeve van de taxatie en het verlenen van een tegemoetkoming in wolvenschade in de schapenhouderij, 2019
- Bommel, L. Linnartz en L. Floor, Effectieve en praktisch uitvoerbare preventieve maatregelen ter voorkoming van predatie van vee door wolven, Wageningen 2015
- Bommel F. van, F. van, M. Pekel, L. Linnartz en R. Dorgelo, Pilot Kuddewaakhonden in de Nederlandse Schapenhouderij Preventie van Predatie door Wolven, Nijmegen/Wageningen 2020
- Bundesamt für Naturschutz. Empfehlungen zum Schutz von Weidetieren und Gehegewild vor dem Wolf. Bfn-Skripten 530, Bonn, 2019.
- Drenthen, M., M. de la Haye, D. Klees, W. Knol, L. Linnartz en M. van der Weide, Toekomstig management van wolven in Nederland, een verkenning, maart 2020.
- Fechter D. en I. Storch. How Many Wolves (Canis lupus) Fit into Germany? The Role of Assumptions in Predictive Rule-Based Habitat Models for Habitat Generalists. PlosOne. 2014
- Groot Bruinderink G.W.T.A, H.A.H. Jansman, M.H. Jacobs M.H. en M. Harms, De komst van de wolf (Canis lupus) in Nederland. Een 'factfinding study'. Alterra-rapport 2339, Wageningen, 2012.
- Groot Bruinderink, G.W.T.A. en D.R. Lammertsma, Voorstel voor een wolvenplan voor Nederland: versie 2.0. Alterra rapport 2486, Wageningen 2013
- Imbert C. et al. 'Why do wolves eat livestock? Factors influencing wolf diet in northern Italy', Biological Conservation. Elsevier Ltd, 2016 pp. 156-168.
- Interprovinciaal overleg, Interprovinciaal wolvenplan, Den Haag 2019.
- Jagersvereniging.nl. Voor de Wolven, juni 2019.

- Jansman H.A.H., T. Visser en D.R. Lammertsma, Beïnvloedingsregio gevestigde wolf Veluwe. Opties voor een regioafbakening. WENR, Wageningen, 2019.
- Kuijper D.P.J., M. Churski, A. Trouwborst, M. Heurich, C. Smit, G.I.H. Kerley en J.P.G.M. Cromsigt, Keep the wolf from the door: How to conserve wolves in Europe's human dominated landscapes? Biological Conservation 2019, 235: 102-111.
- www.omroep gelderland.nl/nieuws/2429528/Schapenhouders-nemen-mondjesmaat-maatregelen-tegen-de-wolf-Hij-is-er-daar-moet-je-mee-dealen. November 2019.
- Vereniging Wildbeheer Veluwe. Jaarrapportage grofwild 2018-2019. Vaassen 2019.
- Viltskadecenter, Preventing damage caused by wildlife, using different kinds of fencing, uitgegeven door het Zweedse wildschadecentrum, september 2003
- Wagner C., M. Holzapfel, G. Kluth, I. Reinhardt en H. Ansorge, Wolf (Canis lupus) feeding habits during the first eight years of its occurrence in Germany. Mammalian Biology, 2012, 77 (3): 196-203.

Bijlage 5

Gebiedscommissie preventie wolvenschade Gelderland

- Pieter van Geel, onafhankelijk voorzitter;
- Saskia Duives Cahuzak, vertegenwoordiger van Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland (LTO);
- Gijsbert Six, vertegenwoordiger van Stichting Beheer Platform Kleinschalige Schapen- en Geitenhouders (KSG);
- Marjel Neefjes, vertegenwoordiger namens de Vereniging Gescheperde Schaapskudden Nederland (VGSN);
- Gert-Jan Bloemendal, vertegenwoordiger namens Gelders particulier grondbezit;
- Michiel van der Weide, vertegenwoordiger namens terreinbeherende organisaties;
- Hans van der Hoeve, vertegenwoordiger namens de gemeenten.

De commissie werd ondersteund door:

- Teun Achterkamp (provincie Gelderland), secretaris van de commissie
- Chantal Tutein Nolthenius (Blaekend), communicatieadviseur
- Henry Potman (KplusV), adviseur

Gebruikt beeldmateriaal.

Voorpagina nachtkraal foto D. van Zomeren / foto schapen wolvercommissie pag 7. foto H. Fransooijs • pag. 13 foto uit F. van Bommel e.a. 2015 • pag 14 Still uit de video Wolfsschutzzone, AGRIDEA • pag. 16 gaas/afrastering foto's wolvercommissie pag. 17 foto www.schapenhoeve.nl/euronet • pag. 17 foto kuddebewakingshond wolvercommissie • pag. 25 foto wolvercommissie • pag. 28 foto wolvercommissie pag. 40 still uit de video: <https://youtu.be/VbzAG4d74cA>

GEBIEDSCOMMISSIE

Preventie
Wolvenschade
Gelderland

